

S&D SOCIALISME DEMOCRATIE

6 2026 — SLOTNUMMER

S&D SOCIALISME & DEMOCRATIE

JAARGANG 83 NUMMER 6 2026 — SLOTNUMMER

Een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, wetenschappelijk bureau voor de sociaal-democratie

Redactie
Paul de Beer
Meike Bokhorst
Wout Cornelissen
Patricia Dinkela
Tessa Dool
Janneke Holman (*eindredactie*)
Ruud Koole
Annemarieke Nierop (*hoofdredactie*)
Arjan Reurink
Merel van Rooy
Rick Stegeman
Vera Vrijmoeth
Bram van Welie

Redactieadres
Wiardi Beckman Stichting
Theresiastraat 13
2593 AA Den Haag

Uitgever
Uitgeverij Van Gennep
A-Lab, Overhoeksplein 2
1031 KS Amsterdam
info@vangennep-boeken.nl
06 206 12 852

© 2026 Uitgeverij Van Gennep

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Vormgeving
Jaap Swart

Nederlands uitgeversverbond
mvw media voor vak & wetenschap

Afscheid

Dit is het laatste nummer van *S&D*. Het vorige nummer stond in het teken van tachtig jaar Wiardi Beckman Stichting, en dat was een topzwaar nummer. Nog zo'n nummer vol afscheidsredes wilden we u, lezer, niet aandoen. We wilden het dit laatste nummer wat luchtiger houden. Dat is maar zeer ten dele gelukt overigens.

Enkele redactieleden van *S&D* hebben teruggegrepen op eerder geschreven artikelen, en zich de vraag gesteld wat er van de analyse die in het verleden gemaakt werd, nu nog overeind staat. Paul de Beer koos het artikel over het wereldwerkgelegenheidsplan van Joop den Uyl, Wim Kok, Jan Pronk en Jan Tinbergen uit 1980. Meike Bokhorst ging opnieuw naar Den Haag Zuidwest, met de reportage die ze in 2020 over dat gebied maakte in de hand. Ruud Koole haalt een hele trits artikelen aan waarin ideologische discussies over het sociaal-democratisch gedachtegoed worden gevoerd. Ikzelf ben bij het begin van *S&D* begonnen, in 1939, en kwam toen vanzelf ook bij voorganger *De Socialistische Gids* uit. Janneke Holman keek met Hedy d'Ancona terug op haar artikel uit 1972 over gelijkheid tussen mannen en vrouwen.

Op de valreep vindt u in dit laatste nummer ook de Den Uyl-lezing van Marleen Stikker. Traditiegetrouw wordt de Den Uyl-lezing in licht geredigeerde vorm in *S&D* gepubliceerd.

In het voorjaar van 2027 verschijnt het nieuwe tijdschrift van het Wetenschappelijk Instituut voor Solidariteit. De titel van deze opvolger van *S&D* is: *Progressieve Gids*. U krijgt hier nog een mail of brief over.

Voor nu rest mij niets anders dan alle lezers ontzettend te bedanken. In mijn beleving vormden we een kleine maar hechte gemeenschap, al kenden we elkaar vaak niet persoonlijk. En natuurlijk wil ik iedereen die ooit heeft geschreven voor *S&D* bedanken. Het was me een waar genoegen, elk nummer weer.

Annemarieke Nierop, hoofdredacteur S&D

Dertig gedichten schotelden we u voor, van 2022 tot vandaag. U kreeg mannen en vrouwen te lezen (wellicht iets meer mannen dan vrouwen, maar we hebben het niet nageteld), uit buiten- en vooral binnenland, de helft levend, de andere helft uit het groeiende legioen der dode dichters. We presenteerden Nobelprijswinnaars, eerbiedwaardige mannen en vrouwen die belangrijke onderscheidingen verdienden met hun werk, maar ook verschoppelingen uit de literatuur, outsiderpoëzie en leerlingen van onze school die meededen met onze poëziewedstrijd. Wat we ook kozen: de kwaliteit stond voorop.

In 2021 startten we met VRIJMIPO om de wekelijkse nieuwsbrief van onze school te verrijken met iets poëtisch tussen de vaak prozaïsche werkelijkheid van alledag. Het allereerste gedicht was van Riekus Waskowsky en vandaag, in deze toch wat weemoedige afscheidseditie, krijgt u dat gedicht te lezen. En vooruit, omdat het tenslotte onze laatste bijdrage is, krijgt u er nog een bij.

Het gedicht *Afscheid* van Adriaan Morriën leest haast als een antwoord op het gedicht van Waskowsky. Een van de mooiste aspecten van een gedicht die we u hebben willen laten zien de afgelopen jaren: poëzie als een zichzelf bevragend én zichzelf antwoord gevend mechanisme. Nu zijn er vast nog wel meer interessante parallellen te ontdekken tussen deze gedichten — maar dat kunt u na de afgelopen vijf jaar tekst en uitleg vast wel een beetje zelf.

Waskowsky hoorde bij de *Zestigers*, een stroming in de literatuur die poëzie in gewone taal bij gewone mensen wilde brengen. Na vijf jaar schrijven over gedichten hebben we niet onomstotelijk kunnen vaststellen dat poëzie een sociaal-democratische uitvinding is. Wel zijn er overeenkomsten aan te wijzen. Een goed gedicht kan wellicht eenvoudig lijken, maar hoeft daarin grote vragen niet uit de weg te gaan. Wie zijn we? Waar gaan we naartoe? Of misschien zelfs: waar zouden we naartoe *moeten* gaan?

En dan nog dit: de VRIJMIPO blijft gewoon bestaan. Als u — elke vrijdag, en dat is meer dan u nu gewend bent — een gedicht in uw mailbox wilt ontvangen, is een e-mail aan vrijmipo@gmail.com voldoende, dan doen wij de rest.

Rest ons nu dan nog u te bedanken voor uw aandacht, de afgelopen jaren. En als je weggaat: zul je voorzichtig zijn?

Marc en Hermen

Reisopdracht

en als je weggaat…

regen, er dreigt regen,
storm blaast zand weg
over de wegen,
men moet zijn ogen beschermen.
angstige vogels zwermen
boven het land.
de lucht is zwart.

… zeg langzaam:
Ik hou van regen.
Ik hou van storm.
Ik ben niet bang.

Riekus Waskowsky (1932–1977)
Uit: *Verzamelde gedichten, Bert Bakker*

Afscheid

Zul je voorzichtig zijn?

Ik weet wel dat je maar een boodschap doet
hier om de hoek
en dat je niet gekleed bent voor een lange reis.

Je kus is licht,
je blik gerust
en vredig zijn je hand en voet.

Maar achter deze hoek
een werelddeel,
achter dit ogenblik
een zee van tijd.

Zul je voorzichtig zijn?

Adriaan Morriën (1912–2002)
Uit: *Het gebruik van een wandspiegel (1968), De Bezige Bij.*

Weerbare democratie

Als de uitslag van de midterm-verkiezingen in de Verenigde Staten iets duidelijk heeft gemaakt, is dat naast de weerzin tegen de autocratische, racistische en seksistische president Trump, het vooral de economische situatie was die vele voormalige Trump-stemmers richting de Democraten duwde. 'Affordability' op het terrein van gezondheidszorg, huisvesting en onderwijs, zeg maar 'bestaanszekerheid', domineerde als thema de verkiezingen, met als belangrijk uithangbord daarvan de prijzen aan de pomp.

De 'blauwe tsunami', zoals de winst van de Democraten werd genoemd, is natuurlijk een opsteker voor progressieve mensen en partijen elders in de wereld, net zoals de recente verkiezingswinst van niet-autoritaire krachten in Hongarije, Servië en Brazilië dat was. Maar achteroverleunen kunnen zij niet. Trump zit er nog steeds.

In de Europese Unie zet Melonie haar radicaal-rechtse bewind in Italië voort en in twee andere grote Europese landen, Frankrijk en Duitsland, maken rechts-extreme partijen volgend jaar kans belangrijke verkiezingen te winnen. Dat zou een bruine in plaats van een blauwe tsunami worden.

In de jaren dertig van de twintigste eeuw, toen extreemrechts in Italië eveneens aan het bewind was, net als in Duitsland, en de NSB in 1935 electoraal succes had geboekt, werd in Nederland de roep om een weerbare democratie steeds groter. De sociaal-democraat George van den Bergh pleitte in zijn oratie in 1936 voor de mogelijkheid om partijen die op democratische wijze aan de macht komen, maar die de democratie vervolgens willen afschaffen, te kunnen verbieden. Deze 'democratische zelfcorrectie' was volgens hem geboden om de democratie in stand te houden. Hetzelfde jaar werd een Comité van Waakzaamheid van Intellectuelen opgericht.

Een jaar eerder hadden democraten van verschillende richtingen al besloten samen te werken in de beweging 'Eenheid door Democratie'. Steeds waren er sociaal-democraten bij betrokken. Het verbaast dan ook niet dat de eigen partij, de SDAP, de democratische rechtsstaat meer dan ooit omarmde. De heroriëntatie van die partij leidde tevens tot een nieuw tijdschrift.

RUUD KOOLE
Redacteur S&D

Socialisme & Democratie kwam in 1939 in plaats van *De Socialistische Gids*. Het verschil tussen beide titels laat de programmatische verschuiving als gevolg van het dreigende fascisme zien. De titel van het nieuwe tijdschrift markeerde dat het een socialisme niet zonder het ander kan.

Dat is ook nu nog zo. Binnenkort zal een nieuw tijdschrift het licht zien als opvolger van *Socialisme & Democratie*. Die heeft een andere titel (*Progressieve Gids*), maar de noodzaak van de programmatische boodschap van het blad waarvan nu het laatste nummer voor u ligt, is niet gewijzigd. Sterker, die is urgenter dan ooit.

Opnieuw is er een dreigend fascisme. En daarom is opnieuw de boodschap zeer actueel dat de democratische rechtsstaat actief moet worden verdedigd. Dat het nieuwe blad veel aandacht aan nieuwe mogelijkheden van een weerbare democratie zal besteden, net zoals het zal reflecteren op hoe de bestaanszekerheid van 'gewone mensen' zo effectief en duurzaam mogelijk kan worden gerealiseerd, ligt dan ook in de lijn der verwachting. Althans in die van mij. Ik wens de *Progressieve Gids* daarbij veel succes.

Socialisme & Democratie 1939–2026

Bij het afscheid van *Socialisme & Democratie* is het, terugkijkend op 83 jaargangen, onontkoombaar ook naar de voorganger van *S&D* te kijken, *De Socialistische Gids*. Over sociaal-democratie door de eeuwen heen, grote lijnen en wensen voor de toekomst.

ANNEMARIEKE NIEROP

Voormalig directeur Wiardi Beckman Stichting en hoofdredacteur van S&D

‘Zover moest de breuk met het verleden gaan, dat zelfs de naam van *De Socialistische Gids* verdwijnt. Volgens mijn weten is dit in de geschiedenis van het Nederlandse tijdschriftwezen iets ongehoords. Een tijdschrift van bijna een kwart eeuw (…) wordt met één pennestreek vernietigd.’ Willem Adriaan Bonger, redactiesecretaris van *De Socialistische Gids* was not amused, en liet dat blijken in het redactioneel van het decembernummer in 1938. In januari 1939 verscheen het eerste nummer van *Socialisme en Democratie*, de vervanger van De *Socialistische Gids*.

Zachtzinnig was deze vernieuwing duidelijk niet gegaan. Niet alleen de naam van het blad wijzigde, de gehele oude redactie — waarin naast Bonger onder anderen ook Johan Willem Albarda en Jan Tinbergen zaten — moest plaatsmaken. Onder de nieuwe redactieleden waren Willem Banning, Hein Vos, Koos Vorrink en Herman Bernard Wiardi Beckman.

De Socialistische Gids was in 1916 opgericht als het ‘maandschrift’ van de SDAP. *Socialisme en Democratie* nam dus die plaats in, en werd na de oorlog het ‘maandblad’ van de Partij van de Arbeid. Pas in 1970 werd het blad ondergebracht bij de Wiardi Beckman Stichting. Binnen het onafhankelijke wetenschappelijk bureau kreeg de redactie van het tijdschrift op haar beurt weer een onafhankelijke plek. Vanaf 1975 kwam er naast de redactie een redactieraad die de politiek-wetenschappelijke koers van het blad moest bewaken.

Onafhankelijk blad binnen onafhankelijk WBS

De onafhankelijke positie van de *S&D*-redactie binnen de Wiardi Beckman Stichting heeft de afgelopen jaren wel eens tot hilariteit geleid. Na de verkiezingsnederlaag van 2017 bestond de staf van de WBS uit welgeteld 2,1 fte, en het voelde toch wat topzwaar om daar een onafhankelijke redactie met redactieraad naast te hebben staan.

Vanaf 1970 heeft de directeur van de Wiardi Beckman Stichting de vergaderingen van de redactie altijd bijgewoond. Niet voor niets is ook het *Van Waarde*-project dat onder directeurschap van Monika Sie Dhian Ho werd opgezet, uitgewerkt via artikelen in *Socialisme & Democratie*. De laatste paar jaar waren telkens alle medewerkers bij de redactievergaderingen aanwezig; geen van hen wilde de inhoudelijke discussies die hier plaatsvonden missen.

Hoewel die onafhankelijke positie van het blad binnen de Wiardi Beckman Stichting nooit op scherp is gezet, waren het in de vergaderingen de externe redactieleden die niet in dienst waren van de WBS, die bepaalden of een artikel geschikt was voor plaatsing of niet. Een directeur, of partijvoorzitter of partijleider, heeft naar mijn weten nooit een artikel kunnen ‘doordrukken’. Maar de hoofdredacteur was natuurlijk wel in dienst van de WBS. En die was ook degene die ervan langs kreeg als een artikel op een spannend moment spannende politieke kwesties aan de kaak stelde. En die had dus — gelukkig — wel degelijk iets te zeggen over de te plaatsen kopij.

> *Socialisme en Democratie* werd na de oorlog het ‘maandblad’ van de Partij van de Arbeid

S&D was voor de Wiardi Beckman Stichting een prachtige manier om een groot netwerk van wetenschappers en denkers aan zich te binden. De grote waarde van S&D heb ik altijd gevonden dat het een mogelijkheid bood om binnen een gemeenschap van politiek gelijkgezinden

hardop na te denken over ideologie, over maatschappelijke ontwikkelingen en politieke koers. Dat hardop nadenken gebeurde met een 'wetenschappelijke' houding — wat zoveel betekent als dat er geen taboes zijn, en dat stellingen zorgvuldig onderbouwd moeten worden.

S&D was veel meer dan een tijdschrift dat onze politici wilde beïnvloeden. Natuurlijk wilden we met dat hardop nadenken ook onze politici bereiken, maar we beoogden vooral een plek te scheppen binnen de partij (en ook wel daarbuiten) waar in openbaarheid kon worden nagedacht. Dat op zichzelf gaf al genoeg legitimiteit om het blad te laten voortbestaan. Andere tijdschriftenmakers hebben mij altijd scheef aangekeken als ik dit verhaal hield. Want een

> Pas in 1970 werd *Socialisme & Democratie* ondergebracht bij de Wiardi Beckman Stichting

echt (commercieel) tijdschrift hoort gericht te zijn op de lezer, en de inhoud moet zo gevormd worden dat deze zoveel mogelijk lezers verleidt het blad aan te schaffen. Dat deed *S&D* dus niet.

Soms wilden we een bepaald vraagstuk onderzoeken, en bleek het antwoord niet zo heel erg spannend. Of de gevraagde auteur bleek niet zo'n heel goede schrijver. En hoewel de redactie van *S&D* bekend stond om haar strenge redactiecommentaren en de vele artikelen die geweigerd werden, is het tijdschrift uiteindelijk natuurlijk wel altijd volgeschreven door amateur-schrijvers die er niet voor betaald kregen. Al bleken sommige wetenschappers best een vlotte pen te hebben.

Niet de lezer stond dus voorop, maar de zoektocht naar antwoorden op door de Wiardi Beckman Stichting en door de redactieleden als urgent ervaren vragen. Niet de beste schrijver werd gevraagd om een bijdrage, maar degene waarvan de redactie dacht dat deze de interessantste kennis bezat.

1939 vs 2027

Terug naar 1939. Destijds was het dus de partij die meende dat de partijvernieuwing die gaande was, zijn weerslag moest vinden in vernieuwing van het partijblad. Straks, in 2027, zal een nieuw tijdschrift de plek innemen van *S&D. Progressieve Gids,* zo gaat het nieuwe tijdschrift heten van het Wetenschappelijk Instituut voor Solidariteit, het wetenschappelijk bureau van Progressief Nederland. Het is niet de partij die dit verordonneerd heeft, maar het is natuurlijk wel de fusie van de PvdA met GroenLinks die hier de aanleiding toe vormde.

Het waren dit keer de wetenschappelijke bureaus die veel van het inhoudelijke voorwerk voor deze partijfusie deden. Terwijl de partijbesturen en politieke fracties de fusie organisatorisch en in de politieke praktijk vormgaven, werkten de wetenschappelijke bureaus aan het Beginselprogramma, dat bij de oprichting van Progressief Nederland is aangenomen door de leden. En het waren de wetenschappelijke bureaus zelf die overeenkwamen dat met een nieuwe partij en een nieuw wetenschappelijk bureau, ook het blad aan vernieuwing toe is. Er moet een blad komen dat 'eigen' voelt voor beide stromingen, voor de oud-*S&D*-lezers, de oud-*Helling*-lezers, en hopelijk ook voor heel veel nieuwe lezers.

Over de vernieuwing van de partij in de jaren dertig schreef Ed Jonker uitgebreid in het jubileumnummer van *Socialisme & Democratie* van oktober 1989 (p.5):

'De vervanging van *De Socialistische Gids* door *Socialisme en Democratie* is slechts één uiting van een groter proces. Ze vormt een onderdeel van de algemene deradicalisering van de

sociaal-democratie in het interbellum. De SDAP leed vanaf het begin van haar bestaan in sterke mate aan de tweeslachtigheid, die de meeste Westeuropese sociaal-democratische partijen kenmerkte. In woord en gebaar was met revolutionair, in overeenstemming met het orthodox-marxistische programma dat vol stond met Verelendung, klassenstrijd en dictatuur van het proletariaat. In de praktijk streefde men gematigde hervormingen na door middel van economische vakbondsacties en politieke, parlementaire strijd. Eén van die SDAP-prominenten van eerste uur A.H. Gerhard, heeft die houding in

> De redactie van *S&D* had een onafhankelijke positie binnen de WBS; nooit heeft een directeur, of partijvoorzitter of partijleider een artikel kunnen doordrukken

1907 kernachtig onder woorden gebracht, toen hij zei: "Als ik spreek ben ik marxist, als ik wat doen moet, ben ik revisionist.'"

Met de opkomst van het fascisme en het nationaal-socialisme in de jaren dertig sloeg de SDAP resoluut de weg in naar een volkspartij 'die onderdak moest bieden aan arbeiders, middenstanders en werklozen' en nam ze afstand van revolutionaire retoriek. Jonker beschrijft dat dit onder andere gebeurde door de afschrikwekkende ondergang van de Duitse Sozial-demokratische Partei Deutschlands (SPD) in 1933. 'De SDAP moest haar basis verbreden en volkspartij worden in plaats van arbeiderspartij.' (Jonker p.6)

Een ander ingrediënt voor de verandering in de Nederlandse sociaal-democratie was de invloed van het cultuur-socialisme van de (Belgische) Hendrik de Man. Zijn denken had grote invloed op Nederlandse sociaal-democraten, onder anderen op Banning, en zou later een rol spelen bij de doorbraakgedachte. Hendrik De Man achtte (Jonker, p. 7) 'het mogelijk om tot verbreding van het socialisme te komen. Het verlaten van de klassebasis door het socialisme een culturele grondslag te geven, zou immers de aantrekkingskracht ervan op de middengroepen vergroten. In dat kader bestond er geen behoefte aan radicalisme, maar wel aan gemeenschapsbesef en aan gevoel voor het algemeen welzijn.'

Opvallend is dan wel weer dat Hendrik De Man zelf ook al schreef in *De Socialistische Gids*, en dat zijn werk uitgebreid door andere auteurs hierin werd besproken. Om die reden had het tijdschrift dus niet hernoemd hoeven worden. Pijnlijk was wel dat De Man in 1946 werd veroordeeld vanwege politieke collaboratie tijdens de Duitse bezetting.

Echt helemaal anders?

'De verschijning van *Socialisme en Democratie* markeerde in 1939 de overwinning van de gematigde vernieuwers in de Sociaal Democratische Arbeiders Partij. […] *De Socialistische Gids* werd namelijk vereenzelvigd met de orthodox-marxistische, radicale en belerende traditie van de oude sociaal-democratie', schrijft Jonker (p.5).

Maar was de breuk tussen *De Socialistische Gids* en *Socialisme en Democratie* echt zo hard? De koersverandering van de partij, die begon in de jaren dertig, en definitief vorm kreeg na de oorlog met de oprichting van de Partij van de Arbeid, is zoals gezegd ook al terug te zien in *De Socialistische Gids* in de jaren dertig.

Inderdaad, *De Socialistische Gids* was zeker aanvankelijk sterk klassiek marxistisch georiënteerd geweest; de klassenstrijd stond centraal. Maar in de jaren dertig werd er wel degelijk veel

ruimte gemaakt voor artikelen over bijvoorbeeld economische planning, onder andere van de hand van Jan Tinbergen in de aanloop naar het *Plan van de Arbeid* (1935). Verandering willen bewerkstelligen langs democratische en parlementaire weg was auteurs van *De Socialistische Gids* in de jaren dertig zeker niet vreemd.

> De grote waarde van *S&D* was dat binnen een gemeenschap van politiek gelijkgezinden hardop kon worden nagedacht over ideologie, maatschappelijke ontwikkelingen en politieke koers

Wellicht gebeuren 'rebranding' van het partijblad vooral om een nieuwe koers van de partij te accentueren?

Jonker zegt over de koersomslag die in 1939 met *Socialisme en Democratie* en met de vernieuwing van de redactieleden kwam:
'De hand van Banning valt te herkennen in de opvatting dat binnen het democratisch socialisme (de term sociaal-democratie lijkt bewust vermeden) uiteraard aandacht moet bestaan voor de economische organisatie van de samenleving, maar dat bezinning op de geestelijke en zedelijke krachten van even groot belang is. Het strijdterrein dient niet beperkt te blijven tot economische en parlementaire politiek. Op alle gebieden des levens moeten democratisch socialisten hun invloed doen gelden: op de kunst, het onderwijs, de cultuur en de opvoeding.' (Jonker, p.8)
Toen ik in een nostalgische bui de jaargangen van *De Socialistische Gids* én van *Socialisme & Democratie* doorbladerde — bijna zes meter aan papier! — viel me op dat juist in de eerste decennia van *Socialisme en Democratie* bijdragen over kunst, cultuur en verheffing dun gezaaid zijn. In de opbouwjaren richtte het blad zich — logisch ook — sterk op de economische en sociale organisatie van de samenleving. Banning was vanaf 1939 weliswaar een van de belangrijkste redacteuren van *Socialisme en Democratie*, maar zijn personalistisch socialisme heeft naar het lijkt meer invloed in de partijkoers gehad (de Doorbraak!), dan op de inhoud van dat blad.

Opmerkelijk genoeg was het juist in *De Socialistische Gids* altijd veel over kunst en over verheffing gegaan. Ook naar aanleiding van het overwaaien van de 'arts and crafts'-beweging (kunsten en ambachten) vanuit Engeland. Deze beweging van eind negentiende en begin twintigste eeuw vormde een reactie op de industriële revolutie en de goedkope, machinale massaproductie die daar het gevolg van was — en de lelijkheid en armoedige omstandigheden waarin arbeiders moesten zien te overleven.

Kunst werd door de arts and crafts-beweging niet louter als esthetisch luxeproduct beschouwd, maar als een essentieel instrument voor volksverheffing en maatschappijkritiek. Discussies over kunst in *De Socialistische Gids* waren bij vlagen fel: er stond volgens de auteurs duidelijk iets belangrijks op het spel.

Veel aandacht was er bijvoorbeeld voor Berlage, en zijn visie op de rol van de architect in een socialistische maatschappij. Ook arbeiders verdienden waardigheid, verdienden het om te wonen in kwalitatief goede woningen, met voldoende licht, lucht en ruimte. Regelmatig verschenen er bijdragen van kunstenaars en architecten. Zo schreef de theater- en interieurontwerper Frits Lensvelt over de relatie tussen toegepaste kunst, interieurontwerp en de moderne leefomgeving van de arbeidersklasse. En zo besprak Jan W. Jacobs, een van de oprichters

van de Socialistische Kunstenaarskring, mogelijkheden om het individualisme in de kunst te doorbreken.

Toekomst

De tijdgeest beweegt in golven. In velerlei opzichten voelt het of we in een vergelijkbaar golfdal zitten als in de jaren dertig van de vorige eeuw. Het besef van urgentie dat partijvernieuwing noodzakelijk is om weerwerk te kunnen bieden aan radicale en extreem-rechtse krachten, heeft de fusie tussen PvdA en GroenLinks en de oprichting van Progressief Nederland zeker versneld. Binnen de SDAP drong in de jaren dertig het besef door dat op de oude voet doorgaan, tot steeds minder invloed zou leiden en dat de omslag naar een brede volkspartij noodzakelijk was. Eenzelfde gevoel van urgentie was het afgelopen decennium aanwezig binnen de PvdA.

Met de oprichting van de Partij van de Arbeid hield de sociaal-democratische partij op een exclusieve arbeiderspartij te zijn — What's in a name? — en werd zij een brede volkspartij. Met de oprichting van Progressief Nederland wordt hopelijk opnieuw een vergelijkbare beweging in gang gezet.

Om de partijvernieuwing te markeren moest *De Socialistische Gids* een nieuwe naam en redactie krijgen. Hetzelfde gebeurt nu met *S&D*. Het afsluiten van een oude periode stemt weemoedig. Maar net als dat *Socialisme en Democratie* voortbouwde op *De Socialistische Gids*, verwacht ik dat de *Progressieve Gids* zal voortbouwen op *S&D*.

Mijn persoonlijke wens is dat in het nieuwe tijdschrift van het nieuwe wetenschappelijk bureau weer verhitte discussies over kunst, cultuur en verheffing gevoerd zullen worden, zoals destijds in *De Socialistische Gids*. Het is namelijk hoog tijd voor een hedendaagse arts and craft-beweging, als reactie op de opkomst van massa-tekstproductie door AI.

Herwaardering van 'ambacht' is ook nu weer nodig, in het bijzonder voor het schrijven van teksten. Originele teksten moeten voor een breed publiek toegankelijk worden gemaakt, en verdienen bescherming tegen de stortvloed aan door AI-gegenereerde, zielloze eenheidsworst-teksten. Niet per se omdat die teksten als kunstuiting zo mooi zijn, maar omdat zonder originaliteit van schrijven er geen originaliteit van denken is.

> Het is hoog tijd voor een hedendaagse arts and craft-beweging, als reactie op de opkomst van de massa-tekstproductie door AI

Laat het ons doel zijn om zo zoveel mogelijk mensen te scholen in kritisch schrijven, kritisch lezen en dus in kritisch denken. Laten we zoveel mogelijk mensen, om het ouderwets te zeggen, 'verheffen'. Niet vanuit 'betutteling' maar vanuit emancipatie: omdat degenen die geen kritisch denkvermogen aanleren, of het verleren, nooit echt vrij kunnen zijn.

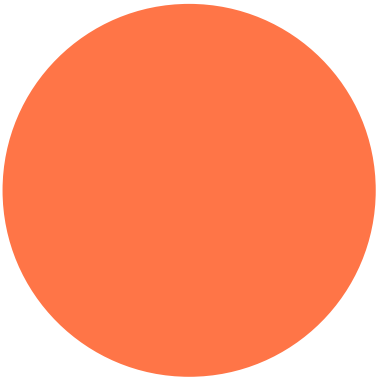
Alle jaargangen van S&D zijn te raadplegen via het DNPP*, het kenniscentrum politieke partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Het register van S&D van 1939-2026 staat op de website van het Wetenschappelijk Instituut voor Solidariteit.*

Plannen voor een betere wereld

Grote ideologische vergezichten worden vaak weggelachten als zijnde naïef. Maar ze zijn nodig om een eigen politieke koers te blijven varen, en als progressieve partij meer te kunnen doen dan defensief reageren op andere partijen. Dat gold voor het wereld-werkgelegenheidsplan van Den Uyl cs. uit 1980. Het geldt net zo goed voor recent gepubliceerde *Global Justice Report* van Piketty cs.

PAUL DE BEER

Lid van de redactie van S&D sinds 2004

Dit voorjaar publiceerde een groep economen, met Thomas Piketty als bekendste, het *Global Justice Report*.[1] Het rapport zet een ambitieus plan uiteen om in 2100 een rechtvaardige en duurzame wereldeconomie te realiseren. Rechtvaardig interpreteren de economen als een gelijk gemiddeld jaarinkomen van € 60.000 voor alle landen op de wereld. Duurzaam betekent reductie van uitstoot van broeikasgassen tot nul waardoor de opwarming van de aarde beperkt blijft tot 1,8 graden.

Het voornaamste doel van het rapport is om te laten zien dat een dergelijke rechtvaardige en duurzame wereldeconomie technisch gezien voor het einde van deze eeuw te realiseren is. Maar de auteurs geven ook aan wat daarvoor nodig is. De rechtvaardige wereldwijde verdeling vereist de invoering van een 'Global Justice Fund', waarmee de rijke landen grote bedragen overdragen aan de arme landen. Hiervoor zijn onder meer een mondiale progressieve vermogensbelasting, oplopend tot 20%, en een inkomstenbelasting met een toptarief van 90% nodig.

Duurzaamheid wordt gerealiseerd door de materiële productiegroei in de rijke landen sterk af te remmen, de arbeidstijd te halveren naar 1000 uur per jaar (zo'n 20 uur per week), omvangrijke investeringen in de ecologische transitie en uitbreiding van onderwijs en zorg.

Maximalisatie van werkgelegenheid

Het plan deed mij denken aan het niet veel minder ambitieuze pleidooi voor een wereldwerkgelegenheidsplan dat vier vooraanstaande Nederlandse sociaal-democraten bijna een halve eeuw geleden presenteerden. Het pleidooi was geschreven door Joop den Uyl (destijds partijleider van de PvdA en voormalig premier), Wim Kok (voorzitter van vakbondsfederatie FNV), Jan Pronk (oud-minister van ontwikkelingssamenwerking) en Jan Tinbergen (econoom en Nobelprijswinnaar).[2]

Hun pleidooi, dat integraal in Nederlandse vertaling in S&D werd afgedrukt, werd als open brief aangeboden aan de secretaris-generaal van de Verenigde Naties. Het was bedoeld als een vervolg op het Brandt-rapport van de Independent Commission on International Developmental Issues,[3] onder voorzitterschap van oud-bondskanselier Willy Brandt. Dat rapport pleitte — net als Piketty c.s. — voor een grootschalige inkomensoverdracht van rijke naar arme landen.

Den Uyl c.s. onderschreven de doelstelling van het Brandt-rapport, maar constateerden dat het onvoldoende aandacht besteedde aan een basisvoorwaarde voor de bestaanszekerheid van mensen, namelijk volwaardig werk. 'Onzes inziens is een aanval op de werkloosheid in de wereld een essentiële voorwaarde voor de oplossing van andere structurele internationale economische problemen', schreven zij. Zij stelden dat 'maximalisatie van de werkgelegenheid' het hoogste doel moest zijn en niet primair economische groei of 'een snelle stijging van de welvaart in het algemeen'.

> Piketty c.s. laten zien dat een rechtvaardige en duurzame wereldeconomie technisch gezien voor het einde van deze eeuw te realiseren is

De reden daarvoor was dat 'milieufactoren en schaarste' grenzen stellen aan de fysieke groei. Het plan behelsde 'een optimale internationale arbeidsdeling over de gehele wereld'. Het stelde voor om gedetailleerde berekeningen uit

te voeren voor de verdeling van verschillende soorten productie over alle landen op de wereld, gebaseerd op hun comparatieve voordelen.

Visionair en naïef

Nu, 46 jaar na dato, roept het artikel vooral twee associaties op: visionair en grenzeloos naïef. Visionair, omdat het een aantal vraagstukken aankaart die een kleine halve eeuw later nog steeds uiterst actueel en relevant zijn. Zo vragen de auteurs aandacht voor de effecten van fossiele brandstoffen op het klimaat en voor de noodzaak om delen van de aarde 'in ongerepte staat' te laten vanwege de 'genen-reserve' voor de landbouw — wat we nu biodiversiteit noemen. Ze noemen zonne-energie als een mogelijke toekomstige inkomstenbron voor ontwikkelingslanden en pleiten voor hergebruik van afvalproducten.

> In 1980 publiceerden Joop den Uyl, Wim Kok, Jan Pronk en Jan Tinbergen een wereldwerkgelegenheidsplan dat ook werd gepubliceerd in *S&D*

Maar het artikel is ook grenzeloos naïef. De auteurs hadden een groot geloof in internationale 'planning' en veronderstelden haast terloops dat over de gewenste wereldwijde arbeidsdeling ook afspraken waren te maken met de Sovjet-Unie en de Chinese Volksrepubliek. De Verenigde Staten noemden ze, opmerkelijk genoeg, niet.

Ze meenden dat de opstelling van het plan zo'n twee jaar zou kosten en 'dat in midden 1983 met de uitvoering zou kunnen worden begonnen'. Je vraagt je achteraf af, of zij daar werkelijk in geloofden. De realiteit is dat Den Uyl anderhalf jaar later, in mei 1982, als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (die laatste term was op zijn aandrang aan de naam van het departement toegevoegd) in het tweede kabinet-Van Agt onvoldoende steun kreeg voor zijn *nationale* werkgelegenheidsplan, waarna het kabinet viel. Van het wereldwerkgelegenheidsplan is verder niets meer vernomen.

Of het *Global Justice Report* van Piketty c.s. een gunstiger lot beschoren zal zijn, staat nog te bezien. Vooralsnog lijken de reacties die het visionaire aspect benadrukken en de kritiek op het utopische en onrealistische karakter elkaar redelijk in evenwicht te houden. Maar net als bij het wereldwerkgelegenheidsplan is het onwaarschijnlijk dat een toonaangevende internationale organisatie of een nationale regering het plan als inspiratiebron zal nemen voor concrete beleidsvoornemens.

Het belang van de stip op de horizon

Moeten we hieruit de les trekken dat dergelijke ambitieuze vergezichten nutteloos zijn? Mijns inziens zouden we dan het kind met het badwater weggooien. Visionaire stukken kunnen wel degelijk een belangrijke inspiratiebron zijn voor het huidige beleid. Maar dan moeten ze wel concrete en realistische handvatten bieden. Een wenkend toekomstperspectief kan als ijkpunt dienen om beleidsvoorstellen aan te toetsen: vormen die een stap — hoe klein ook — in de richting van dat toekomstperspectief — de welbekende 'stip op de horizon'? Ik illustreer dit met twee concrete voorbeelden.

Piketty c.s. voorzien een halvering van de gemiddelde arbeidsduur naar 1000 uur per jaar in 2100. Voor Nederland zou dit 'slechts' een reductie van de gemiddelde arbeidsduur met 30% betekenen, aangezien in ons land — vooral door het grote aandeel deeltijdbanen — gemiddeld

1433 uur per jaar wordt gewerkt.[4] Dat Nederland, ondanks die korte arbeidsduur een van de rijkste landen ter wereld is, laat zien dat het doel van korter werken én voldoende welvaart creëren niet onrealistisch is. Het laat ook zien dat het beleid er niet op gericht zou moeten zijn dat we méér uren gaan werken, maar juist minder.

> Den Uyl c.s. vroegen aandacht voor de effecten van fossiele brandstoffen op het klimaat en voor de noodzaak om delen van de aarde 'in ongerepte staat' te laten

Een dergelijk toekomstperspectief biedt een progressieve partij daarmee een aantrekkelijk alternatief voor het verhaal van VVD-fractievoorzitter Brekelmans dat we — en vooral jongeren — juist meer uren zouden moeten gaan werken.[5] In plaats van een bonus te bieden aan deeltijders die meer uren gaan werken — waarmee in het primair onderwijs wordt geëxperimenteerd — zouden juist deeltijders fiscaal ondersteund moeten worden met een lager belastingtarief.

Nu geldt de voltijdbaan nog als de standaard waarop onder meer het sociaal minimum voor een stel wordt gebaseerd.[6] In plaats daarvan zou een nieuwe standaard van bijvoorbeeld 25 uur per week kunnen worden geïntroduceerd als referentiepunt voor het sociaal minimum van een individuele persoon.

Progressief industriebeleid

Het gedetailleerde plan van Den Uyl c.s. voor de wereldwijde arbeidsdeling mag dan volstrekt onrealistisch zijn geweest, het gaf wel de juiste richting aan. Wereldwijde welvaart vereist een grondige herschikking van de productie tussen rijke en arme landen. In de afgelopen halve eeuw is dit ook ten dele gebeurd: een groot deel van de industriële productie is verplaatst van de rijke landen naar wat toen arme landen waren.

Die 'spontane' arbeidsdeling was echter niet erg evenwichtig en lang niet alle arme landen hebben hiervan in vergelijkbare mate geprofiteerd. Het langetermijnperspectief van zo'n wereldwijde herverdeling, zonder dat de bewoners van de rijke landen in welvaart achteruitgaan, zoals Piketty c.s. nu schetsen, kan ook houvast bieden voor huidig beleid.

Zo stelden Den Uyl c.s. dat industriële herstructurering in de rijke landen nodig was. Nationale regeringen moesten daarom de druk weerstaan 'om industrieën te beschermen die niet in staat zijn op de wereldmarkt te concurreren', maar moesten zich juist richten op de ontwikkeling van nieuwe, kennisintensieve industrieën. Die boodschap is ook nu nog steeds relevant.

Concreet betekent dit dat een progressief industriebeleid alleen ecologisch duurzame economische activiteiten moet faciliteren en ondersteunen. In dit licht bezien is het bijvoorbeeld niet wenselijk om miljarden te investeren in een bedrijf als Tata Steel, waarvan het zeer de vraag is of het ooit CO_2-neutraal zal kunnen produceren, en is het evenmin wenselijk om de grenzen aan het vliegverkeer van en naar Schiphol telkens weer op te rekken.

Geloof in maakbaarheid

De term in het wereldwerkgelegenheidsplan die bijna een halve eeuw later het meest gedateerd lijkt, is die van 'planning': de gedachte dat een plan kan, ja zelfs moet worden opgesteld voor de gehele wereld.[7] Hoewel het geloof in de 'maakbaarheid' van de wereld inmiddels is vervlogen, presenteren Piketty c.s. hun voorstellen

voor het jaar 2100 toch ook nadrukkelijk als een ‘plan’. Zeker in het licht van de huidige globale machtsverhoudingen, komt dat wat wereldvreemd over.

Net als in 1980 is het simpelweg ondenkbaar dat alle grootmachten een dergelijk ‘plan’ zouden omhelzen, laat staan aan de uitvoering zouden bijdragen. Dit kan er gemakkelijk toe leiden dat het door (politieke) tegenstanders belachelijk wordt gemaakt. Om als inspiratiebron voor progressieve politiek te dienen, zou het dan ook beter zijn om de term ‘plan’ geheel te vermijden. Spreek liever van een toekomstperspectief of een ontwikkelingsrichting.

Naar mijn overtuiging is het gemis van een wenkend toekomstperspectief een van de hoofdoorzaken dat progressieve partijen deze eeuw in het defensief zijn geraakt en voornamelijk bezig zijn te reageren op de plannen van andere partijen, in plaats van de eigen visie op een betere toekomst uit te dragen. Moge de opvolger van *S&D* een podium bieden voor mensen met gedurfde toekomstvisies die PRO kunnen helpen om het ideologische initiatief naar zich toe te trekken.

Noten

1 Chancel, L., Dietrich, J., Mohren, C., Moshrif, R., Odersky, M., Piketty, T., Somanchi, A., et al. (2026). *The Global Justice Report: A Plan for Equality & Prosperity Within Planetary Boundaries.* World Inequality Lab.

2 W. Kok, J. Pronk, J. Tinbergen, J. M. den Uyl (1980). Werkgelegenheid voor de wereld. S&D 1980/12, pp. 583-593.

3 Independent Commission on International Development Issues (1980). *North–South: A Programme for Survival*. Pan.

4 Bron: CBS, Statline.

5 VVV.nl (9 september 2026). Ruben Brekelmans bij de Binnenhoflezing: De wereld wacht niet. Nederland moet vooruit.

6 De bijstandsuitkering voor een paar is gebaseerd op het zogenaamde netto referentieminimumloon, dat wordt berekend als het minimumloon van een werknemer die 36 uur per week werkt.

7 De auteurs schrijven expliciet: ‘Er is planning noodzakelijk’ (p.589).

Meer dan vijftig jaar strijd voor gelijkheid

Om échte gelijkheid tussen mannen en vrouwen te bereiken, is naast politieke en structurele verandering vooral een culturele revolutie nodig. Dat was de scherpe oproep van Hedy d'Ancona in haar essay *De noodzaak van een culturele revolutie*, dat verscheen in *S&D* van maart 1972.

JANNEKE HOLMAN

Eindredacteur S&D, toekomstig hoofdredacteur van Progressieve Gids

Hedy d'Ancona bij de opening van een Amsterdams kinderdagverblijf in 1983. Als staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1981-1982), en in haar andere functies, zette zij zich in voor de toegang tot de arbeidsmarkt en de financiële onafhankelijkheid van vrouwen.

Dit was niet zomaar een *S&D*-editie: op het hoogtepunt van de tweede feministische golf stond dit nummer geheel in het teken van vrouwenemancipatie. Onder de titel *Gelijkheid vertaald naar de helft* — een verwijzing naar het discussiestuk *Socialisme nu! Gelijkheid* (1971) van de Wiardi Beckman Stichting, waarin werd gepoogd gelijkwaardigheid te herdefinieren — gingen naast d'Ancona onder anderen Joke Kool-Smit en de latere partijvoorzitter Ien van den Heuvel in op de vraag hoe gelijkheid van man en vrouw in de politiek, samenleving én de partij kon worden bereikt.

In haar essay waarschuwde d'Ancona dat politieke acties alleen — de pil in het ziekenfonds, kinderdagverblijven en herscholingsmogelijkheden voor vrouwen — natuurlijk nodig zijn, maar dat er meer nodig is om de diep verinnerlijkte rolpatronen en asymmetrische machtsverhoudingen te doorbreken. Nu, ruim een halve eeuw later, leggen we de *S&D* uit 1972 opnieuw op tafel.

Hoe kijkt Hedy d'Ancona terug op haar toenmalige oproep voor een culturele revolutie, en is die nu niet actueler dan ooit?

Het S&D nummer over vrouwenemancipatie verscheen zo ongeveer op het hoogtepunt van de tweede feministische golf. Kun je vertellen in welke context je het essay hebt geschreven, en hoe de sfeer toen was in de partij ten aanzien van de nieuwe generatie feministen?

'Eigenlijk begon de tweede feministische golf natuurlijk in 1968 met *Het onbehagen van de vrouw* van Joke Kool-Smit in *De Gids*. Er hing toen heel erg een sfeer in het land dat het huisvrouw- en moederschap de meest gelukzalige bestemming was voor vrouwen, en dat vrouwen die dat niet zo voelden een afwijking hadden. De tijd was kennelijk rijp om die vrouwen ervan te doordringen dat ze helemaal niet gek waren.

Ik werkte destijds als wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit van Amsterdam. Ik schreef wel eens in het *Parool* over vrouwen en was gevraagd of ik een bijdrage kon leveren aan *De Gids*. Joke had toen net een toespraak gehouden bij het Nivon en die vond ik zó fantastisch dat ik haar heb opgebeld en gezegd: "Dit is zo goed, ik kan dat essay wel voor *De Gids* schrijven, maar dan gebruik ik al jouw voorbeelden. Kun je niet beter jouw toespraak omschrijven tot een essay?" Toen er vervolgens honderden brieven binnenkwamen, zeiden we tegen elkaar: we gaan een club oprichten. Dat werd Man Vrouw Maatschappij.

> 'Stond ik daar als jonge academische vrouw aan andere vrouwen te vertellen dat ze de boot hadden gemist, want daar kwam het eigenlijk op neer'

Die beweging had direct een enorme uitstraling, ook naar vrouwen in de PvdA. Zij waren al wel enigszins gemobiliseerd in het Vrouwenkontakt. Zij organiseerden allerlei cursussen en weekenden in buitenhuis De Born. Maar die bijeenkomsten waren nog erg gericht op hoe je een zo goed mogelijke steunpilaar voor je man kon zijn, en hoe je thuis mee kon praten over politiek.

Toen kwamen wij ineens binnenlopen met de boodschap: "Kom op, ga erop uit en ga werken! Ga wat leren als je geen opleiding hebt!" Natuurlijk schoot een deel van de vrouwen in het defensief. Dat er toen geen enorme leegloop plaatsvond, is een grote verdienste geweest van Ien van den Heuvel. Zij was destijds voorzitter

van het Vrouwenkontakt. Zij heeft de deuren opengezet voor ons, die jonge, opgewonden vrouwen die zoveel praatjes hadden.

In 1975 werd het Vrouwenkontakt omgedoopt tot de Rooie Vrouwen. Dat klonk natuurlijk direct veel strijdvaardiger. Ik besefte destijds ook wel dat ik in een bevoorrechte positie zat: ik had gestudeerd, toen ik kinderen kreeg kon ik een oppas betalen. Stond ik daar als jonge academische vrouw aan andere vrouwen te vertellen dat ze de boot hadden gemist, want daar kwam het eigenlijk op neer.'

In je essay schrijf je al heel scherp over die spanning. Je vraagt je daarin af: wat heeft een huisvrouw uit de Haagse Schilderswijk aan een demonstratie voor openbaar plasrecht? En wat hebben een ambitieuze student en een vrouw die al lang blij is dat ze niet meer achter de lopende band staat, met elkaar gemeen? Wat is er in die beginjaren wel en niet goed gelukt om al die verschillende vrouwen mee te krijgen in één brede beweging?

'Als we heel eerlijk zijn: dat is destijds niet goed gelukt. Die diversiteit kregen we er niet in. Het bleef in de kern het idealisme van witte, redelijk hoogopgeleide vrouwen die zich beperkt voelden in hun ambities door de rol waarin ze geduwd waren. Het referentiekader van vrouwen met zware, rottige baantjes was heel anders: voor hen was het huisvrouw- en moederschap helemaal geen straf, maar juist een bevrijding van die lopende band.

Wij hadden de meerderheid van de vrouwen dus helemaal niet achter ons. Ik herinner me nog dat ik een toespraak hield over machtsverhoudingen voor een zaal vol vrouwen. Er stond een vrouw op en die zei heel gevat: "Ja, jij zegt nu wel dat mannen het hoofd zijn, maar ik ben de nek, en als de nek niet draait, staat die kop ook stil!" De hele zaal ging keihard klappen.

Over wát we wilden bereiken, dachten we toen nog in termen van achterstanden. Dat ging om onderwijs en kennis, inkomen en macht. We waren ervan overtuigd dat als we die achterstanden in zouden halen, de rest vanzelf zou komen. Nou, van die gedachte zijn we inmiddels wel bekomen. Kijk naar de huidige tijd: vrouwen hebben een kennisvoorsprong, maar helemaal niet het bijbehorende inkomen of macht. Er is nog altijd een loonkloof van zeker tien procent, zelfs als vrouwen exact hetzelfde werk doen.

Later, toen ik in de regering zat en het emancipatiebeleid in mijn portefeuille had, wilde ik dat scherper aanzetten. Ik verving het woord "achterstand" in de Troonrede door "structurele onderdrukking van vrouwen door mannen". Ik verheugde me er al op dat zo keurig uit de mond van koningin Beatrix te horen komen. Nou, dat is geloof ik wel vier keer heen en weer gegaan tussen Van Agt en mij, en er is uiteindelijk een heel slappe tekst van overgebleven.

> Waarom is het op de basisschool vanaf het moment dat kinderen vier jaar zijn, financieel geen enkel probleem, maar werpt men voor opvang van jongere kinderen een gigantische barrière op?

Door die formulering te kiezen, kregen mannen natuurlijk de schuld. Na vijftig jaar weten we dat het nóg complexer is: het is het patriarchale *systeem* waarin we gevangen zitten. En dat systeem heeft ook mannen in de ban: er zijn genoeg mannen die ook niet om die rol gevraagd hebben.

Dat is ook wel leuke aan vijftig jaar ergens mee bezig zijn: het is niet leuk om je doel nog niet te hebben bereikt, maar het is wel interessant om te zien dat het veel complexer is dan je ooit dacht. Dat je een systeem niet verandert

> Het patriarchale systeem waarin we gevangen zitten, heeft ook mannen in de ban

van de ene op de andere dag, maar dat de analyse wel opschuift. Want die analyse heb je nodig voor een oplossing.'

Dan over de uitdagingen van vandaag. In de decennia na jouw essay heeft deeltijdwerk in Nederland een enorme vlucht genomen. Een deeltijdbaan gold destijds als winst voor heel veel vrouwen. Tegelijkertijd is die eerlijke verdeling van onbetaalde zorg en betaald werk nog altijd niet is gelukt: deeltijdwerk voor vrouwen is nog steeds de norm. Is dat waar die culturele revolutie ook vandaag over zou moeten gaan?

'Nederland neemt op dit vlak echt een uitzonderlijke en ronduit achterlijke positie in binnen Europa. Dat heeft denk ik te maken met de historische wortels in de verzuiling, waarin de katholieke en christelijke stromingen decennialang het moederschap hebben geconsolideerd.

In Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Scandinavische landen heeft de overheid al heel lang geleden de condities gecreëerd waardoor een eerlijke verdeling van betaald werk en zorg wél mogelijk zijn. Bij ons is dat te laat op gang gekomen. Toen mijn kinderen klein waren, kon je ze niet eens fatsoenlijk laten overblijven op de basisschool. Je was als werkende moeder de hele dag door een logistiek wonder aan het organiseren om een oppas te regelen.

En hoewel die condities nu iets verbeterd zijn, worden vrouwen in de praktijk nog steeds massaal deeltijdwerk in geperst, terwijl dat bij mannen niet gebeurt. Waarom? Omdat mannen nog steeds meer verdienen, omdat de moederrol nog steeds anders wordt ingevuld dan de vaderrol, omdat de basisschool nog steeds om drie uur uitgaat. En dat los je als individu niet op.

De overheid weigert simpelweg om de basale voorzieningen te creëren. Neem de kinderopvang: die hebben we in Nederland volledig vermarkt, met het vreselijke toeslagenschandaal van dien. Kinderopvang moet natuurlijk gewoon gratis worden! Waarom is het op de basisschool vanaf het moment dat kinderen vier jaar zijn, financieel geen enkel probleem, maar werpt men voor opvang van jongere kinderen een gigantische barrière op? Dat is bewuste ideologische onwil, een houding van: zoek het thuis als moeders zelf maar uit, en als je zo nodig buitenshuis wil werken, dan betaal je er maar voor.

In het buitenland zie je scholen waar kinderen tussen de middag een gezonde, duurzame warme maaltijd krijgen. In een rijk land als Nederland hebben we niet eens kantines op scholen waar dat zou kunnen. Wat dát al zou betekenen voor vrouwen!'

Als ik kijk naar de opleving van de vrouwenbeweging nu, zoals de heroprichting van de Dolle Mina's, dan zie ik dat ze slim inzetten op thema's die breed spelen: vrijwel iedere vrouw herkent een onveilig gevoel op straat. Is dat wat jou betreft de strijd om nu te voeren?

'Absoluut. De stelling die ik altijd verdedig, is dat de publieke ruimte in de winter, zodra het na negen uur 's avonds donker is, veel meer

van mannen is dan van vrouwen. Als ik wel eens voor een vijfde klas van de middelbare school sta voor maatschappijleer, vraag ik aan de klas: “Wie van jullie vindt het griezelig om ‘s avonds in het donker van het centrum naar Nieuw-West te fietsen?” Dan zie je dat bijna alle meisjes hun hand opsteken, en misschien één of twee jongens. Dan zeg ik: ‘Kijk om je heen, dat bedoel ik nou met fundamentele ongelijkheid’. Er zit een diepe, structurele angst bij vrouwen om zich te begeven in een ruimte die in principe van iedereen hoort te zijn.

> Zodra het donker is, wordt de publieke ruimte veel meer van mannen dan van vrouwen

En het frustrerende is: elke keer als er een vreselijk incident plaatsvindt, zoals de moord op Lisa, dan wordt er een onderzoek gedaan. Dan schrikken we even met z’n allen, we constateren dat vrouwen zich massaal onveilig voelen, en vervolgens gebeurt er helemaal niets met de uitkomsten. Er worden nog steeds uitbreidingswijken ontworpen zonder dat er fatsoenlijk aan vrouwen wordt gevraagd waar de nare, onveilige plekken ontstaan.

En we hebben tegenwoordig te maken met een nieuwe, hele nare barrière die er in mijn tijd niet was: de haat via sociale media. Zodra een vrouwelijke politicus vandaag de dag haar nek uitsteekt en iets te veel in beeld komt, krijgt ze een stroom van honderden intimiderende berichten over zich heen. En je ziet heel duidelijk de gradatie: vrouwen hebben het vaker, maar vrouwen met een migratieachtergrond krijgen het nog vele malen erger te verduren.

Het is een ongekende, angstaanjagende barrière die ervoor zorgt dat getalenteerde vrouwen er uiteindelijk bewust mee ophouden, zoals Sigrid Kaag. Zij heeft op de meest gevaarlijke plekken ter wereld gewerkt, in Beiroet en Jeruzalem, zonder dat ze beveiliging nodig had, en in ons eigen beschaafde Den Haag moest ze ineens zwaar beveiligd worden. Dat is toch ongekend.’

Je eindigde je essay in 1972 met een duidelijke opdracht aan de partij. De partij moet zich niet alleen richten op politieke actie, maar moet vooroplopen in de ideologische strijd, zoals het veranderen van de normen en waarden rond het man- en vrouw-zijn. Wat is nu de opdracht voor PRO?

‘We hebben onlangs op het congres een nieuw beginselprogramma vastgesteld. Maar ik heb in mijn politieke leven te vaak gezien dat zo’n beginselprogramma na het congres direct in een diepe la verdwijnt. Ik zat in de commissie die het beginselprogramma van 1977 heeft geschreven: het resultaat was ontzettend radicaal en feministisch. Toen is dat ook gebeurd; doodzonde.

Een beginselprogramma is een fundament: het hoeft niet elke dag te worden bijgesteld, maar je moet het levend houden. Je moet je politieke standpunten en dagelijkse compromissen constant durven toetsen aan je idealen. Juist bij verkiezingen moet je durven te praten over de grote, ideologische toekomstbeelden en niet alleen over een concreet ingevuld programma.

Als je die idealen levend wil houden, dan moet je de zaaltjes in het land in. Die fysieke ontmoeting is onmisbaar, ook al kan tegenwoordig alles online. Mensen willen in het echt andere mensen voor zich zien. Ik ging laatst naar een bijeenkomst in de Zuiderkerk van PRO Amsterdam en ik werd zó ontzettend blij toen ik om me heen keek. Ik zag gelukkig niet alleen maar van die grijze koppen zoals de mijne, maar een enorme stroom aan jonge, en enthousiaste mensen.

Mensen die naar zo'n zaaltje komen, dat zijn allemaal steentjes in de vijver die je nodig hebt, anders krijg je die kringetjes in het water ook niet. Als je die kringen niet op gang brengt, krijg je de samenleving nooit in beweging.'

(ADV)

Voor iedereen bij de overheid
met hart voor de uitvoering

192 pp
In kleur geïllustreerd
Isbn 9789461646743

€25

Welke tip of ervaring
wil jij delen?
Wat werkt wel of
waar loop je vast?

Laat het weten
op LinkedIn met
#dichterbijdebalie

Verkrijgbaar via de boekhandel
of scan de QR-code

Uitgeverij vanGennep

Van geringe sociale samenhang naar politieke polarisatie

In 2020 maakte Meike Bokhorst voor *S&D* een reportage over de geringe sociale samenhang in Den Haag Zuidwest. Er is sindsdien op het oog best veel veranderd in het gebied door de vele nieuwbouw. Voor dit laatste nummer van *S&D* bezocht Bokhorst opnieuw ontmoetingsplekken in de Zuidwest. Hoe is het de mensen hier vergaan?

.

MEIKE BOKHORST

Sinds 2016 lid van de redactie van S&D.

De wederopbouwwijken in Den Haag Zuidwest behoren tot de armste en meest diverse gebieden van Den Haag: Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust en Vrederust.[1] Burgers, vrijwilligers en professionals gaven tijdens werkbezoeken van de PvdA in 2020 aan zich zorgen te maken over de verloedering en het afglijden van het gebied door het achterblijven van investeringen. Er woonden nauwelijks nog actieve leden van de PvdA in de wijk. Wel was Groep De Mos er zichtbaar aanwezig via lokale ondernemersnetwerken.

Den Haag Zuidwest stond in 2007 op de krachtwijkenlijst van PvdA-minister Vogelaar, maar onder de kabinetten-Rutte zakte de aandacht voor de wijkaanpak weg. Bewoners voelden zich vergeten. Velen verlieten dit stadsdeel zodra ze daar de middelen toe hadden, waardoor het gebied het karakter kreeg van een doorgangswijk met ook veel tijdelijke migranten, die onder meer werkzaam zijn in het Westland.[2] In 2018 waarschuwde toenmalig stadsdeeldirecteur René Baron dat als we niet uitkijken zich onder onze ogen een sociologische ramp zou voltrekken. Hij stelde dat er een deltaplan voor samenlevingsopbouw nodig was voor het gebied.[3]

> De PvdA heeft bij kunnen dragen aan het ingang zetten van het Nationale Programma, maar heeft het collegebestuur en stadsdeelvoorzitterschap moeten overdragen aan Richard de Mos

Sinds eind 2019 leverde de PvdA met Martijn Balster de wethouder voor Wonen, Wijken, Welzijn, die als stadsdeelwethouder ook verantwoordelijk was voor de gebiedsontwikkeling van Zuidwest.[4] De PvdA wilde vooral zorgen voor genoeg betaalbare woningen door middel van een vast percentage sociale woningen bij nieuwbouw door de hele stad. De ervaring leert dat anders de sociale woningen als eerste afvallen.

In 2019 sloot de gemeente Den Haag met de Rijksoverheid een regiodeal en een woondeal om de sociale woningvoorraad te verduurzamen, mensen uit de bijstand te helpen en de sociale cohesie te laten stijgen. In de eerste regiodeal investeerde de Rijksoverheid € 7,5 mln en de gemeente € 10 mln[5] om de achterstanden in Den Haag Zuidwest aan te pakken.[6]

De gemeente bleef ondertussen met een schuin oog naar het Nationaal Programma Rotterdam Zuid kijken waar de Rijksoverheid en de gemeente Rotterdam samen € 260 mln investeerden en al jaren samenwerkten. Net als in Rotterdam Zuid was er in Den Haag Zuidwest behoefte aan een lange-termijn-investeringsprogramma.[7]

Nationale Programma Den Haag Zuidwest

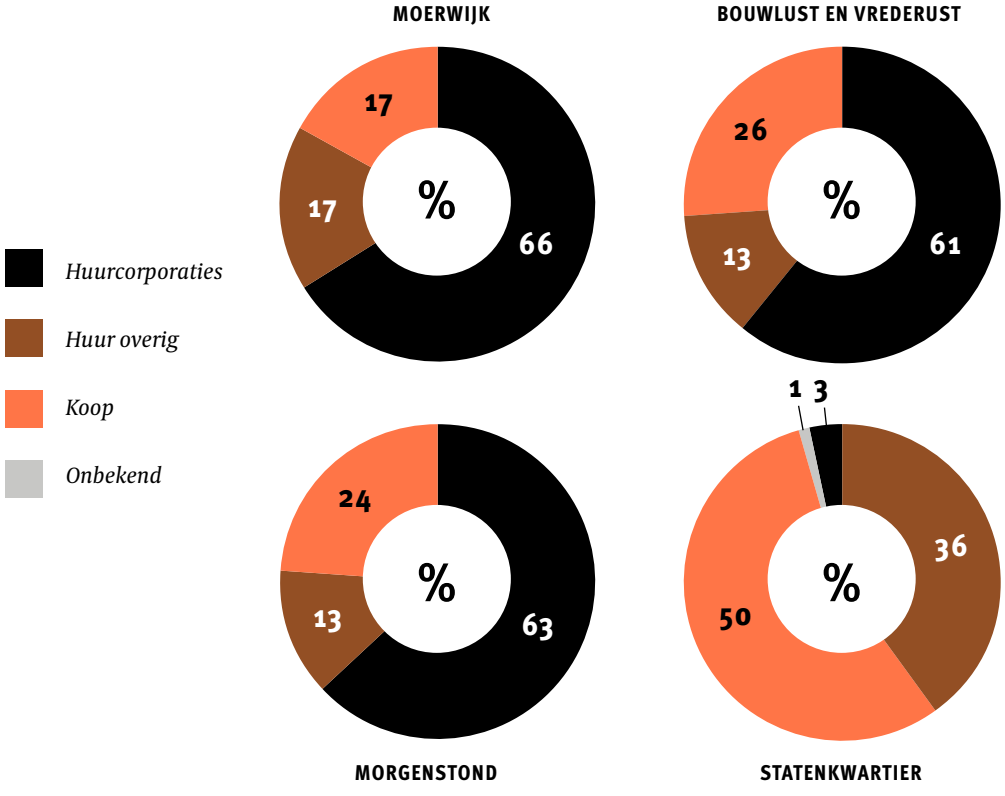
In 2022 kwamen er twintig Nationale Programma's voor leefbaarheid en veiligheid en zo kwam er ook een Nationaal Programma Den Haag Zuidwest. De Rijksoverheid investeerde in 2023 voor vier jaar € 18 mln, aangevuld tot € 40 mln door de gemeente en lokale partners.[8] Er moest vooral veel gebouwd worden, maar een van de doelen was ook om het sociale weefsel te versterken.[9]

De *Voortgangsrapportage gebiedsontwikkeling Zuidwest 2025* meldt vooral de stand van de zaken van het bouwen: 3000 van de geplande 8500 corporatiewoningen zijn gerenoveerd en van de 10.000 geplande nieuwbouwwoningen zijn er bijna 7000 gerealiseerd of gepland.[10] De sociale voortgang laat zich minder makkelijk en snel vaststellen.

In Den Haag Zuidwest zijn de problemen groot als je die afzet tegen de rest van Den Haag

Na een hectische periode in het college en gepolariseerde debatten in de gemeenteraad rondom verschillende woondossiers, trad wethouder Balster in 2025 af naar aanleiding van een woonwagendossier. Richard de Mos won de verkiezingen en werd de nieuwe stadsdeelwethouder van Den Haag Zuidwest. Het nieuwe Haagse college paste ook de bouwplannen aan. De toe te voegen woningen voor de periode 2026-2030 worden gebouwd buiten het sociale segment, met als argument dat dit de segregatie tegengaat en de koopkracht te versterkt.[11] Om de sociale doelen te realiseren wil het college in

Figuur 1 *Zo'n tweederde van de woningen in de wijken in Den Haag Zuidwest is sociale huur, in tegenstelling tot het welvarende Statenkwartier.*

Bron: CBS via Allecijfers.nl

vier jaar zo'n € 2 mln extra investeren in buurthuizen en ontmoetingsplekken.[12]

Segregatie en sociale samenhang: de theorie

Die politieke wijziging in de bouwaanpak roept natuurlijk de vraag op of minder sociale huur inderdaad bijdraagt aan minder segregatie en wat dat doet met de sociale samenhang. Daar wordt verschillend over gedacht. In 2018 waarschuwde de al genoemde stadsdeeldirecteur René Baron dat de gemeente in Zuidwest de lessen uit de eerdere herstructurering ter harte moet nemen: 'Maak het mogelijk dat mensen met wie het ietsje beter gaat een wooncarrière kunnen maken in hun eigen buurt. Dat beschermt de sociale verbanden die er nog zijn en voorkomt dat wijken een doorgangshuis worden.'[13]

> De toe te voegen woningen voor de periode 2026–2030 worden gebouwd buiten het sociale segment, met als argument dat dit de segregatie tegengaat en de koopkracht versterkt

Het College van Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs verzamelde in 2025 op basis van zijn eerdere rapporten tien lessen voor het Nationaal Programma Leefbare en Veilige wijken en stelde juist dat het beter is om het woningaanbod in een wijk te mengen: 'Stuur bij stedelijke verdichting en herstructurering aan op het creëren van gemengde stedelijke gebieden met een breed scala aan woonvormen, passend bij het karakter van de wijk. Op deze manier wordt (of blijft) een wijk aantrekkelijk voor diverse groepen in de samenleving. Daarbij maakt een gevarieerd woningaanbod diverse wooncarrières binnen de wijk mogelijk en wordt de levendigheid, draagkracht en sociale veiligheid in de buurt vergroot. Ook zorgt het voor wijken waar mensen met verschillende sociaaleconomische positie elkaar kunnen tegenkomen op straat, bij de sportclub, of op school.'[14]

Het College van Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs pleit dus voor gemengde wijken met gemengde voorzieningen, maar daarbij dient de overheid wel te denken vanuit het belang van bestaande gemeenschappen. Concreet betekent dat renovaties van bestaand vastgoed en kleinschalige vervanging boven grootschalige sloop-nieuwbouw gaan, omdat dat grote gevolgen heeft voor de gemeenschapsvorming van bestaande buurten, Immers: eenmaal verhuisde inwoners keren doorgaans beperkt terug.[15]

In Den Haag Zuidwest zijn veel naoorlogse portiekwoningen met verouderd crisisbeton gebouwd en wil de gemeente op korte termijn 10.000 nieuwe woningen bouwen.[16] In de wijk gaan straten tegelijk tegen de vlakte en komen daar vaak hogere gemengde woonblokken voor terug. Zo worden in de Dreven, Gaarden en Zichten 2000 sociale huurwoningen gesloopt en vervangen door ongeveer 3000 sociale huurwoningen én 2500 middeldure huur- of koopwoningen.[17] Bewoners krijgen wel een terugkeergarantie.[18]

En wat bepaalt de sociale samenhang? Onderzoekers zijn het erover eens dat grote ongelijkheid, hoge diversiteit en vlotte doorstroom in een buurt het samenleven ingewikkelder maken. Uit de WRR-verkenning *De nieuwe verscheidenheid* (2018) bleek dat in buurten waar de verscheidenheid naar herkomst hoog is, bewoners de buurtverhoudingen minder positief beoordelen: 'Ze voelen zich minder thuis in de buurt en voelen zich vaker onveilig. De verscheidenheidseffecten komen bovenop de reeds be-

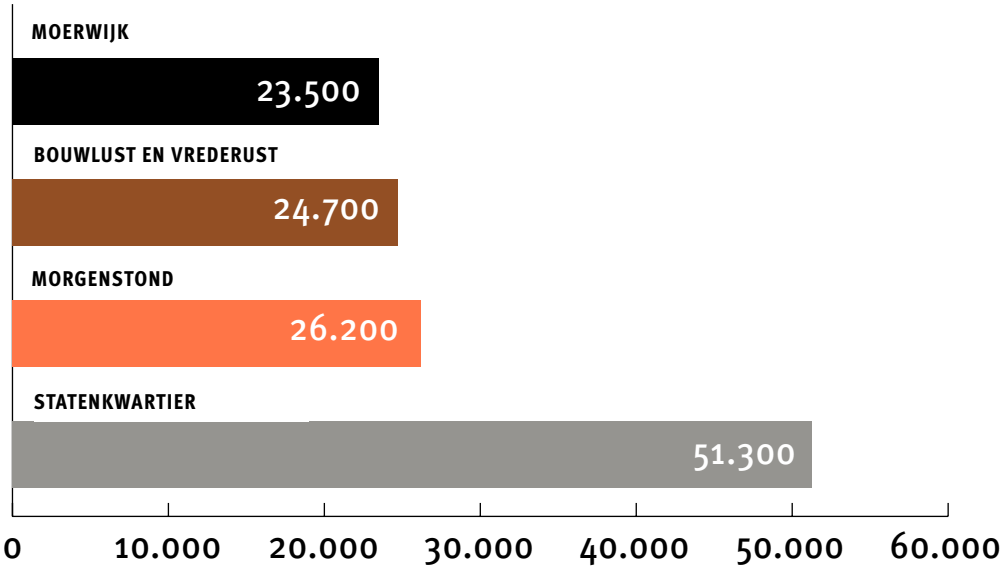
staande integratieproblemen rond specifieke groepen, en staan los van de sociaal-economische samenstelling van de buurt.'[19]

Het WRR-rapport *Samenleven in verscheidenheid* (2020) liet vervolgens zien dat samenleven nog lastiger is als er in buurten en gemeenten een grote verscheidenheid is in verblijfsduur onder de inwoners: 'Internationale studies laten zien dat een hogere mate van buurtstabiliteit samenhangt met meer lokale vriendschapsnetwerken en een lagere buurtstabiliteit met meer criminaliteit. Wanneer er veel doorstroming is in een buurt, is het lastiger lokale netwerken te vormen, waardoor mensen meer langs elkaar heen leven, elkaar minder aanspreken op deviant gedrag en meer sociale desorganisatie ervaren.'[20]

Om sociale interactie of publieke familiariteit in een buurt te bevorderen zijn goede semipublieke voorzieningen van belang: 'In buurten met een hoog voorzieningenniveau is het gemeenschapsgevoel groter en zijn er meer sociale contacten tussen bewoners. Dan gaat het om voorzieningen als scholen, sportvelden, speeltuintjes, winkels en buurtcentra.'[21]

Het SCP benadrukte in 2024 dat opleiding meer bepalend is dan leeftijd of migratieachtergrond voor het onderling vertrouwen, of mensen gaan stemmen en of zij bijvoorbeeld vrijwilligerswerk doen. Voor het versterken van de sociale samenhang zijn volgens SCP gelijkwaardigheid, ruimte voor ontmoetingen en gemeenschappelijke doelen van belang.[22]

Figuur 2 *Inkomen Zuidwest en Statenkwartier. Gemiddeld jaarinkomen in de wijk, in euro's.*

Bron: CBS via Allecijfers.nl

Sociale samenhang en scheidslijnen in Zuidwest?

De bevolkingssamenstelling verandert snel in Den Haag Zuidwest. Het aantal inwoners met herkomst Nederland is in elke wijk met ongeveer een derde afgenomen tussen 2013 en 2025 en de periode tussen 2020 en 2025 laat geen trendbreuk zien.[23] Tegelijkertijd nam het aantal inwoners met een Europese en vooral een buiten-Europese herkomst toe. De ontwikkeling is het sterkst zichtbaar in Morgenstond.[24] Ook in de andere twintig nationale programmawijken is de doorstroom groot. Dat komt door de hoge instroom van inwoners (8,9% tegenover 6,8% in de andere wijken in de betreffende gemeenten) en het snelle vertrek van inwoners (8,7% tegenover 6,5% in de andere wijken in de betreffende gemeenten).[25]

> In de Dreven, Gaarden en Zichten worden 2000 sociale huurwoningen gesloopt en vervangen door ongeveer 3000 sociale huurwoningen én 2500 middeldure huur- of koopwoningen

In Den Haag Zuidwest zijn de problemen groot als je die afzet tegen de rest van Den Haag. Zo'n 47% van de kinderen in Zuidwest heeft een groot risico op het oplopen van een onderwijsachterstand, tegenover 26% in Den Haag als geheel. En 59,4% van de inwoners van Zuidwest heeft betaald werk, tegenover 66,7% in Den Haag.[26] De inwoners van Den Haag Zuidwest hebben met 18,2% het vaakst een lage welvaart van alle twintig programmawijken (gemiddeld 12,6%) en dat is ook twee keer hoger dan het gemiddelde in de rest van Den Haag (9%).[27] In Zuidwest wonen relatief veel ouderen: 17% van de bevolking is ouder dan 65 jaar tegenover 13% elders in Den Haag.

Het Nationaal Programma Den Haag Zuidwest (NPZW) wil dat de 72.000 inwoners van de Haagse Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust en Vrederust in 2040 gelijke kansen hebben als andere bewoners van Den Haag. Zo is er nog altijd geen havo-vwo-school.[28]

Het doel op het gebied van sociale samenhang is dat inwoners van Zuidwest zich in 2040 thuis voelen in hun wijk. Dat wil het programma bereiken door onder meer te zorgen dat inwoners meer vertrouwen hebben in de overheid en maatschappelijke instanties, te zorgen voor meer en beter contact tussen inwoners en gemeente en voor meer ruimte voor eigen initiatieven van inwoners. Ook wil het programma werken aan meer ruimte voor ontmoeting en versterking van bewonersinitiatieven.[29]

Maar de cijfers laten zien hoe hardnekkig de problemen en de ongelijkheden zijn. De indicator voor sociale cohesie is onveranderd een 4,9 gebleven volgens cijfers van het CBS in 2025 (het Haagse gemiddelde 5,6). Van de inwoners vindt 40% dat ze in een gezellige buurt wonen en is 50% van mening dat mensen prettig met elkaar omgaan. Het rapportcijfer dat inwoners van Zuidwest geven aan hun woonomgeving is in 2024 een krappe voldoende: 6,2 — tegenover 7,1 in Den Haag.

Het aandeel inwoners dat zich (wel eens) onveilig voelt steeg in Zuidwest van 30,6% in 2021 naar 36,5% in 2025. In heel Den Haag steeg dat van 24,2% naar 27,6%. Het aantal jonge verdachten en recidivisten per 1000 inwoners daalde wel. Het aantal verdachten van een misdrijf daalde in Zuidwest tussen 2015 en 2021 van 13,2% naar 8,2%, maar dat was en is nog steeds het hoogste percentage van alle twintig programmawijken.

Den Haag Zuidwest heeft bij bijna alle typen misdrijven de meeste verdachten, zoals verdachten van vermogensmisdrijven en vernieling. Den Haag Zuidwest heeft ook de meeste verdachten van zowel geweldsmisdrijven als verkeersmisdrijven.[30] Het aantal misdrijven in Zuidwest per 1000 inwoners lag in 2025 op 75,63 tegenover 69,19 in Den Haag.[31]

Veel losse en tijdelijke activiteiten vanuit opbouwwerk en welzijnswerk

Dankzij het Nationale Programma is er in elke wijk een community builder aangesteld die allerlei sociale, educatieve, sportieve en muzikale activiteiten organiseren. De community builders werken als ambtenaren en ook op basis van tijdelijke contracten. In de wijkappgroepen

Tabel 1 *Percentage ervaren sociale cohesie in 2023 in wijken Den Haag Zuidwest ivm andere gebieden van Den Haag*

	Wijk 33 Bouwlust/Vrederust	Wijk 34 Morgenstond	Wijk 36 Moerwijk	Ander gebied Gemeente Den Haag
De mensen kennen elkaar in deze buurt nauwelijks	50,7	52,9	51,5	39
De mensen gaan in deze buurt op een prettige manier met elkaar om	47,8	54,1	51,2	64,7
Ik woon in een gezellige buurt, waar mensen elkaar helpen	38,8	37,3	35,2	49
Ik voel me thuis bij de mensen die in deze buurt wonen	42,1	43,5	38,1	52,8
Ik heb veel contact met andere buurtbewoners	30	25,6	29,7	31
Ik ben tevreden over de bevolkingssamenstelling in de buurt	40,5	44,1	37,7	55
Als ik langere tijd afwezig zou zijn, zou ik mijn huissleutel aan de buren durven geven	37,5	34,9	34,8	56,8
In deze buurt durven de mensen elkaar aan te spreken op onwenselijk gedrag	31,5	30,3	29,7	39,9

Bron: denhaag.incijfers.nl

buitelen de activiteiten over elkaar heen. Zoals een oproep om mee te lopen met de avondvierdaagse langs het ontmoetingscentrum, de bibliotheek en culturele instelling. Dat geeft een mooie gelegenheid om sociale verandering te zien en bewoners informeel te spreken.

Op een mooie juni-avond wandelen er zo'n zestig mensen van jong tot oud en van allerlei herkomstgroepen. De GGD sponsort met fruit en waterflessen om een gezonde leefstijl nog eens extra te stimuleren. Bij het pauzepunt memoreert een oudere dame zich dat mensen uit de wijk vroeger massaal meeliepen. Daarna kwam de klad erin en nu hebben de opbouwwerkers het initiatief weer hervat.

> Wanneer er veel doorstroming is in een buurt, is het lastiger lokale netwerken te vormen, waardoor mensen meer langs elkaar heen leven

Wie door de wijken wandelt ziet dat er volop gesloopt en gebouwd wordt. Een van de bewoners van Vrederust toont haar gloednieuw appartement in het net opgeleverde woonblok voor particuliere en sociale huur. De sociale huur is opgeleverd zonder kooktoestel en vloerbedekking. De private huur heeft een inductieplaat en duur laminaat dat de warmte van de vloerverwarming optimaal doorgeeft. De buren van de sociale huur kunnen die investeringen voor een uiteindelijk lager energieverbruik vaak niet doen. Aan de overkant van de straat staan de oude huisblokken uit de jaren vijftig die nog allemaal een kolenkast op het balkon hebben staan. De schotelantennes roepen bij nieuwe buren vaak discussie op over de samenstelling van de buurt.

In de appgroepen van de wijken en via sociale media komen nieuwe posts voorbij met allerlei oproepen voor cursussen en vaardighedentrainingen voor buurtbewoners, netwerkactiviteiten voor stadsmakers of bijeenkomsten voor bewonersinitiatieven. Zo vinden op vrijdagochtend in het wijkcentrum Escampade naailessen plaats. Een nieuwe bewoner van buiten de stad die even zonder werk zit, nam het initiatief om zo op een laagdrempelige manier nieuwe mensen te ontmoeten. Ze vroeg een inwonerssubsidie aan en deed aan crowdfunding voor de aanschaf van de naaimachines. Nu naaien ze tassen, als beloning voor de mensen die meebetaalden aan de crowdfunding.

Het wijkcentrum is bijna leeg omdat het welzijnswerk net die week van aanbieder wisselt. Naar aanleiding van een kritisch rekenkamerrapport over de ondoorzichtigheid van het welzijnswerk is de aanbesteding op de schop gegaan en is er een grote landelijke welzijnsaanbieder gekomen.[32]

Dat het wisselen van welzijnsbeleid en aanbieders ook weer risico's met zich mee kan brengen voor de continuïteit van dienstverlening, door tijdelijke contracten, het ontbreken van meerjarenfinanciering voor informele welzijnsorganisaties en verlies van informele contacten toont een vergelijkend onderzoek naar het welzijnswerk. In Rotterdam en Den Haag gingen de aanbieders de wijk in en uit, terwijl in Utrecht meer continuïteit bleef. Het huidige inkoopsysteem met professionele aanbestedingseisen houdt zo de grote welzijnsorganisaties stabiel en de maatschappelijke initiatieven kwetsbaar.[33]

Hernieuwde aandacht voor belang van binnentuinen en sportvelden

Een van de maatschappelijke initiatieven die wel vaste voet aan de grond heeft gekregen, is de Participatiekeuken in Moerwijk waar initiatief-

nemer Ben Lachhab, zijn vrouw en de vrijwilligers koken voor en met bewoners. Op sommige avonden komen er wel zo'n honderd mensen uit de wijk eten en is er ook muziek. Zulke ontmoetingsplekken in de wijk zijn schaars. Er is ook een voedselbankwinkel waar de lokale boekwinkel ook een stand heeft voor gratis boeken. Ben geeft een rondleiding door de wijk waar inmiddels ook flink gebouwd wordt. Niet alleen maar hoogbouw, maar ook duurdere eengezinswoningen. Maar helaas niet betaalbaar voor iemand met zijn inkomen. Onderweg spreekt Ben agenten aan die samen met een beheerder van de woningcorporatie aanbellen bij bewoners. Ze wisselen signalen uit over kwetsbare bewoners.

Ben is vooral trots op de binnentuinen waar voedsel voor de participatiekeuken wordt verbouwd. Door de hekken weg te halen, de bramen op te ruimen en akkers aan te leggen, zijn er ook minder schuilplaatsen voor de vele ratten die in Moerwijk rondscharrelen. De voor Zuidwest karakteristieke binnentuinen worden ook genoemd in de bestuurlijke afspraken als belangrijke plekken, die uitnodigen tot ontmoeting, ontspanning en beweging.[34] Ook de vele sportvelden in de wijk dragen bij aan het groene en ruimtelijke karakter en geven de wijk een eigen identiteit.

Meer ontmoetingsplekken maar geringe publieke familiariteit

Laagdrempelige en gratis buurtvoorzieningen, zoals bibliotheken, buurthuizen en sportvelden zijn belangrijker voor bewoners.[35] Amir El Yousefi woont in de wijk Vrederust en studeert Social Work aan De Haagse Hogeschool. Hij werkt bij wijkorganisatie Bruis en adviseerde de gemeente Den Haag hoe deze jongeren in achterstandswijken kon bereiken.[36] In Bouwlust laat hij de kelder zien waar jongeren een jeugdhonk hebben om te gamen en te spelen. In de omgeving is een groot deel van de huizen gesloopt en ook het huizenblok van het jeugdhonk zal gesloopt worden. Er is dan geen vergelijkbare plek meer voor de jongeren in de buurt. De sociale kaart van Den Haag Zuidwest toont vele sociale stippen, maar zoiets als een jongerencentrum staat niet in de plannen.

Volgens het wijkprofiel van Bouwlust/Vrederust geven de mensen de wijk een 6,5 voor prettig wonen.[37] Het wijkplan 2026-2030 ligt voor ter consultatie, maar het is voor de gemeente lastig om de verschillende bewoners met inspraak en voorzieningen te bereiken. Verschillende studenten van de scriptiewerkplaats helpen het Nationale Programma bij het onderzoeken van effectieve aanpakken om de sociale cohesie door participatie van onder meer jongeren en nieuwe bewoners te versterken.

Zo probeert de woningcorporatie Staedion met een co-creatieve aanpak in het herontwikkelingsproject Steenzicht in Den Haag Zuid-

> Zo'n 47% van de kinderen in Zuidwest heeft een groot risico op het oplopen van een onderwijsachterstand, tegenover 26% in Den Haag als geheel

west bij te dragen aan de sociale cohesie die de aankomende bewoners zullen ervaren. Student Sven Balt van de scriptiewerkplaats evalueert de aanpak aan de hand van vijf mechanismen die volgens de literatuur een rol spelen bij het versterken van sociale cohesie: herhaald contact en dialoog, gezamenlijke visievorming, ervaren zeggenschap en invloed, nieuwe sociale contacten en netwerken, en gezamenlijke inspan-

ning en wederkerigheid. Na elf geïnterviewde toekomstige bewoners concludeert de student dat sociale samenhang vooral zal ontstaan in het toekomstige dagelijks samenleven, en niet als uitkomst van het co-creatieve traject voorafgaand aan de verhuizing.[38]

Sara Hammouda is een van de studenten van de Haagse hogeschool die een paper schreef over Den Haag Zuidwest. Ze is in een appartement aan de Erasmusweg komen wonen vanuit een klein dorp waar iedereen elkaar kent. De stap naar deze anonieme grootschalige omgeving is groot. Maar ook in een dorp is de verbondenheid soms alleen maar schijn, als blijkt dat buren achter je rug om roddelen of wantrouwende vragen stellen waar de nieuwe auto of verbouwing van betaald is.

> De cijfers laten zien hoe hardnekkig de problemen en de ongelijkheden zijn; de indicator voor sociale cohesie in Zuidwest is onveranderd laag

In haar nieuwe appartement belde ze bij alle buren aan om zichzelf voor te stellen, maar die reageerden daar afhoudend op alsof mensen zoiets hier niet horen te doen. Ze komt alleen in de supermarkt, maar niet in de rest van de wijk. Er hangt een vreemde sfeer rond de belwinkels in de winkelstraat. Ze wil zo snel mogelijk verhuizen naar een andere wijk zoals Laak kwartier of Ypenburg.

Palestijnse en nationalistische vlaggen

Bij het wandelen en fietsen door de wijken vallen ook de vele Palestijnse vlaggen op. En soms ook de Nederlandse vlaggen daar tegenover. Die politieke polarisatie is terug te zien in het stemgedrag. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2023 en 2025 is in het ene stembureau in Zuidwest de PVV de grootste partij en in het andere Denk.

Op het stadsdeelniveau van Escamp (Den Haag Zuidwest plus nog drie wijken) is in 2025 de PVV de grootste met 23%, DENK tweede met 16% en GroenLinks/PvdA derde met 13%. Een jaar eerder bij de Europese parlementsverkiezingen in 2024 was de PVV ook de grootste en was de lijst GroenLinks-PvdA onder leiding van Frans Timmermans de tweede partij. Bij de gemeenteraadverkiezingen in 2026 stemde in het hele stadsdeel Escamp 41% van de mensen op Hart voor Den Haag van De Mos en 12% op Denk. Ook in Moerwijk zijn Hart voor Den Haag en als tweede Denk veruit de grootste bij de meeste stembureaus.[39]

Van geringe sociale samenhang naar politieke polarisatie

Zeven jaar na de Regiodeal en vier jaar na het Nationale Programma Den Haag Zuidwest ligt er een meerjarenfinanciering met structurele plannen voor de lange termijn. Er wordt veel gebouwd in de wijk en er zijn veel op de sociale kaart zijn voor stippen gezet waar voorzieningen gepland zijn. Maar de indicatoren voor sociale cohesie laten nog geen vooruitgang zien.

De PvdA heeft bij kunnen dragen aan het ingang zetten van het Nationale Programma, maar heeft het collegebestuur en stadsdeelvoorzitterschap moeten overdragen aan Richard de Mos. Waar in 2020 de geringe sociale samenhang en bestaande scheidslijnen een grote bron van zorg vormden, zijn nu de politieke scheidslijnen en het nog sterker gepolariseerde politieke klimaat een extra bron van zorg. Inmiddels zitten zowel Hart voor Den Haag als Denk in het Haagse college en kwam de gecombineerde lijst

GroenLinks-PvdA na jaren stadsbestuur als PRO in de oppositie. Het nieuwe college zet de bestaande wijkaanpak voor Zuidwest door, maar heeft de bouwplannen wel aangepast. Minder sociale huur om segregatie tegen te gaan en koopkracht te versterken, maar wel extra geld voor ontmoetingsplekken.

Om de bestaande sociale samenhang te behouden is een goede en stabiele sociale infrastructuur met laagdrempelige ontmoetingsplekken en vaste medewerkers belangrijk. Bij het slopen van woonblokken is extra aandacht nodig voor de verdwijnende sociale plekken, zoals het jongerenhonk. Ook is er aandacht nodig voor de sociale inbedding van toekomstige bewoners van de wijk. En voor de woonwensen van de kinderen van de huidige bewoners die in de wijk willen blijven. Een rondgang door de wijk laat zien dat er veel verandert en wordt ontwikkeld, maar ook dat de sociale ongelijkheid hardnekkig blijft, dat sociale spanningen voelbaar zijn en ook steeds meer politiek worden vertaald.

■

Noten

1 Bokhorst, Meike (2020). Den Haag Zuidwest heeft een lange adem nodig. *S&D* 2020/3.
2 AD (24 april 2019). 'Bewoners Den Haag Zuidwest voelen zich vergeten en proberen de wijk te verlaten'.
3 Derks, B. (17 oktober 2018). Den Haag Zuidwest snakt naar aandacht. En een paar miljoen euro. *De Volkskrant*.
4 Coalitie Gemeente Den Haag (2019). Samen voor de stad coalitieakkoord 2019-2022.
5 Zie ook Den Haag Zuid-West I (afgerond) | Elke regio telt
6 Startdocument Regio Deal Den Haag Zuidwest, 11 december 2019.
7 Rijksoverheid (2019). Woondeal zuidelijke Randstad. Samenwerkingsagenda voor toekomstbestendige verstedelijking, p. 13.
8 Dagblad 070 (17 februari 2023). 40 miljoen euro voor Den Haag Zuidwest dankzij Regiodeal
9 Regio Deal Den Haag Zuidwest II.
10 Voortgangsrapportage NPZW 2025 en Voortgangsrapportage Gebiedsontwikkeling Zuidwest 2025.
11 Coalitieakkoord 2026-2030. Voor Den Haag met Den Haag. p. 17.
12 Coalitieakkoord 2026-2030. Voor Den Haag met Den Haag. p. 97.
13 Baron, R. (2018). Naar een ongedeelde stad.
14 College van Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs (2025). Tien adviezen voor leefbare en veilige wijken, p. 15.
15 College van Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs (2025). Tien adviezen voor leefbare en veilige wijken, p. 16.
16 Gemeente Den Haag (2023) Structuurvisie Den Haag Zuidwest.
17 Rijksoverheid (2025) Werken aan nieuwe buurten in Den Haag Zuidwest | Nationaal Programma Leefbaarheid en Veiligheid.
18 Eerste 220 nieuwbouwwoningen van project Steenzicht opgeleverd in Den Haag Zuidwest.
19 WRR (2020). Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving, p. 33.
20 WRR (2020), p. 33.
21 WRR (2020), p. 167-172
22 SCP (2024). Sociale samenhang in Nederland stabiel, maar grote verschillen baren zorgen.
23 Morgenstond van 40% naar 23%, Bouwlust van 35% naar 22%, Moerwijk van 31% naar 19%.

24 Allecijfers.nl, Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust.
25 CBS (2026). In focusgebied Den Haag Zuidwest vaakst lage financiële welvaart.
26 Zie voor alle cijfers Gemeente Den Haag (2026). Voortgangsrapportage Nationaal Programma Den Haag Zuidwest p. 4-5 en 22.
27 CBS (2026). In focusgebied Den Haag Zuidwest vaakst lage financiële welvaart.
28 Zie ook (2022). Groen, stedelijk en vitaal Zuidwest. Ontwerp Structuurvisie/Omgevingsprogramma Zuidwest 2040, p. 37.
29 Nationaal Programma Zuidwest. Uitvoeringsplan NPZW, p. 46.
30 Zie ook CBS (2026). Sociale problematiek en bevolkingsdynamiek in de focusgebieden.
31 Politiedata 2025.
32 Rekenkamer Den Haag (2023). Rapport Werk aan welzijn; Den Haag (2025). Verandering in aanbieders welzijnswerk; Den Haag (2026). Welzijnswerk in Den Haag.
33 Engbersen, Radboud, Egeraat, van Annemarieke (2025). Meer investeren in wijkwelzijnswerk loont. *Sociale Vraagstukken*.
34 Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (24 juni 2025). Brief Bestuurlijke afspraak uitwerking Woontop NPLV-gebied Den Haag Zuidwest, p. 3.
35 Movisie (2021). De terugkeer van de samenlevingsopbouw; Engbersen, Nourozi, Van Pelt (2024). Community building: accommodaties van enorm belang.
36 Vasterman (2026). 'Jongeren in achterstandswijken vragen niet om hulp: je wil je ouders trots maken. *NRC Handelsblad*.
37 Den Haag in cijfers, 2026; Burggraaf, Jesse (2025). Burgerparticipatie via wijkagenda's in Den Haag , masterscriptie.
38 Zie ook scriptiewerkplaats-dhzw.nl.
39 Alle cijfers. Verkiezingen in Moerwijk.

Dit is het allerlaatste nummer van *S&D*

In het voorjaar van 2027 verschijnt het nieuwe tijdschrift van het Wetenschappelijk Instituut voor Solidariteit. De titel van dit tijdschrift is: *Progressieve Gids*.

Abonnees van *S&D* kregen altijd aan het einde van het jaar een factuur van uitgeverij Van Gennep voor het abonnement voor het volgende jaar. Dat verandert nu: we sturen in januari vanuit het WIS een factuur per e-mail, en anders per post, voor het abonnement voor 2027. Als u deze betaalt, ontvangt u het nieuwe tijdschrift.

De *Progressieve Gids* zal viermaal per jaar verschijnen. Hoofdredacteur is Janneke Holman. Redactieleden zijn Meike Bokhorst, Wout Cornelissen, Simon Otjes, Merijn Oudenampsen, Mirjam de Rijk, Merel van Rooy, Rick Stegeman en Richard Wouters.

Bolwerk van sociale rechtvaardigheid

S&D vormde vanaf 1939 een belangrijk platform voor ideologische discussies over het sociaal-democratisch gedachtegoed. Een overzicht in vogelvlucht, waarin ook een blik vooruit wordt geworpen.

RUUD KOOLE

Lid van de redactie van S&D sinds 2014.

'For there is always light,
If only we're brave enough to see it
If only we're brave enough to be it'
(Amanda Gorman)[1]

De zomer van 2026 loog er niet om. Extreme hitte, brandende bossen en overstromingen bevestigden op bijna apocalyptische wijze de snelle opwarming van de aarde. Herhaalde Russische raket- en drone-aanvallen op burgerdoelen in Oekraïne en met geweld afgesloten zeestraten in reactie op roekeloze besluiten van een Amerikaanse president onderstreepten de dreiging en gevolgen van oorlog. Op hol geslagen AI-robots en extreemrechts verkiezingssucces in buurland Duitsland betekenden slecht nieuws voor de democratische rechtsstaat.

Van een 'schitterende toekomst' waarover ik bijna negen jaar geleden een lezing hield ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de werkgroep Partij Politieke Processen van de Wiardi Beckman Stichting en die even later in *Socialisme & Democratie* werd afgedrukt, was weinig te merken.[2] Weliswaar had ik het in die lezing niet over een land of een continent, maar over de sociaal-democratie, en begon de titel van mijn verhaal met 'Tussen vrees en hoop', maar de 'vrees' leek het de afgelopen zomer gewonnen te hebben van de 'hoop'.

> In de nieuwe sociaal-democratie van de jaren dertig verdween het marxisme als analytisch kader: de partij wilde volkspartij zijn in plaats van arbeiderspartij

Toch — of liever: juist daarom — wil ik in deze bijdrage betogen dat de noodzaak van sociaal-democratie urgenter is dan ooit, ook nu de Partij van de Arbeid is opgegaan in Progressief Nederland. Dan moet wel duidelijk worden gemaakt wat ik bedoel met sociaal-democratie. Daarvoor grijp ik eerst terug naar het verleden, om aldus gewapend de blik naar de toekomst te richten en het grote belang van sociaal-democratie in de huidige tijd aan te geven.

Mede om te illustreren hoezeer *Socialisme & Democratie* heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van het sociaal-democratische gedachtegoed, maak ik daarbij in dit laatste nummer ruim gebruik van eerder verschenen artikelen in dit onvolprezen tijdschrift.[3]

De nieuwe sociaal-democratie van toen

Mijn 'kleine geschiedenis van de sociaal democratie', die vorig jaar verscheen, gaf ik de titel *Gerechtigheid en vrijheid* mee, naar de woorden van Willem Banning op het oprichtingscongres van de Partij van de Arbeid in 1946.[4] Dat was niet voor niets, want deze twee begrippen vertegenwoordigen bij uitstek het gedachtegoed van de vernieuwingsrichtingen van jongeren die zich voor de Tweede Wereldoorlog manifesteerden in de voorloper van de PvdA — de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Dat gedachtegoed werd met het klassieke reformisme van oudere socialisten in een spanningsvol verband bijeengebracht in het nieuwe Beginselprogramma van de SDAP van 1937.

Zo ontstond een nieuwe sociaal-democratie die ook de basis was voor de oprichting van het blad *Socialisme en Democratie*. Deze stappen werden gezet tegen de achtergrond van de grote economische crisis van de jaren dertig en het opkomende fascisme toen.

De ene vernieuwingsrichting, waarin onder anderen Van der Goes van Naters actief was, benadrukte het belang van een sterke staat, waarin de parlementaire democratie en de rechts-

staat voorwaardelijk waren voor een gezonde politieke cultuur. Het begrip democratie, dat natuurlijk al veel langer werd gebruikt, veranderde hierdoor van betekenis. Eerder vooral gezien als 'volksmacht', kreeg het nu steeds meer de betekenis van 'geestelijke vrijheid'.[5] De invloed van het humanistisch socialisme van de in 1914 vermoorde Franse voorman Jean Jaurès was hierbij merkbaar. Bij mensen als Van den Bergh, Van der Goes van Naters en Wiardi Beckman stond de ontplooiing van het individu hoog in het vaandel.

De nadruk op democratie paste weer goed bij de opvatting van oudere reformisten als partij-ideoloog Bonger en fractievoorzitter in de Tweede Kamer Albarda. Zij waren in deze tijd van toenemend totalitarisme vurige verdedigers van de parlementaire democratie, mits die laatste de beste mensen naar voren schuift. In Bongers' woorden: 'De demokratie zal selectionistisch zijn, of niet zijn!'[6]

Banning en Vorrink kunnen als de belangrijke representanten worden gezien van een andere, ethische vernieuwingsrichting die de nadruk legde op het belang van de gemeenschap voor het bereiken van sociale rechtvaardigheid. Die gerechtigheid kon alleen in collectief verband worden gerealiseerd. Banning en Vorrink gaven ethische idealen voorrang boven de marxistische, historisch-materialistische analyses. Maar waar Vorrink een meer humanistisch ethische richting voorstond, ijverde Banning voor een op het evangelie gebaseerd ethisch socialisme. Die ethische vernieuwers werden samen ook wel cultuur-socialisten genoemd.

Vos en Tinbergen waren de intellectuele denkers achter het *Plan van de Arbeid* van 1935, geïnspireerd door buitenlandse voorbeelden en de nieuwe Keynesiaanse economische theorie. Ook deze vernieuwers pleitten voor een sterke staat, maar dan één die in een gemengde economie de werkloosheid tegengaat en volkswelvaart en bestaanszekerheid bevordert door actieve crisisbestrijding in plaats van 'aanpassen' aan de economische crisis door middel van grote bezuinigingen op overheidsuitgaven, zoals de kabinetten onder leiding van premier Colijn destijds bepleitten. De Tweede Kamerfractie van de SDAP had de nodige moeite met het anticyclisch verhogen van de overheidsuitgaven volgens het *Plan*, maar het optimisme van deze benadering

> Democratie werd eerder vooral gezien als 'volksmacht', maar kreeg in de jaren dertig steeds meer de betekenis van 'geestelijke vrijheid'

was in deze zware tijden zeer welkom om kiezers te mobiliseren en heeft er zeer aan bijgedragen dat het *Plan*, op overigens weinig democratische wijze, tot partijstandpunt werd verheven.[7]

Naast inhoudelijke overwegingen, speelden namelijk electorale en strategische motieven een zeker zo grote rol bij de heroriëntatie in de jaren dertig. De SDAP wilde groeien en wilde mee kunnen regeren. Daarvoor was het nodig dat de partij ook aantrekkelijk zou worden voor kiezers buiten de seculiere arbeidersklasse (met name voor middengroepen en katholieken) en voor andere partijen (met name voor de katholieke RKSP).

Volkspartij in plaats van arbeiderspartij

Zo verdween in de nieuwe sociaal-democratie het marxisme als analytisch kader naar de achtergrond en werden op tal van terreinen de bakens verzet: de partij wilde volkspartij zijn in plaats van arbeiderspartij. De nationale staat werd ge-

accepteerd, de landsverdediging aanvaard, de democratische rechtsstaat werd naast het socialisme als doel geformuleerd. Dat socialisme zocht men nu vooral in de planmatige ordening van de economie om 'bestaanszekerheid voor allen bij een redelijk levenspeil' te realiseren. Ter onderscheid van totalitaire vormen van socialisme noemde de SDAP haar grondslag vanaf begin jaren dertig nadrukkelijk *democratisch* socialisme.

Die aanduiding zou ook na de oorlog nog enige tijd worden gebruikt, maar ik houd vast aan de term sociaal-democratie, niet zozeer ter onderscheid van het gedachtegoed van latere partijen die zich (democratisch) socialistisch noemen (DS'70, SP), maar in navolging van de Britse historicus en sociaal-democraat Tony Judt die in 2010 in zijn prachtige boek *Ill Fares the Land* het onderscheid tussen socialisme en sociaal-democratie als volgt beargumenteerde:

'Socialism was about transformative change: the displacement of capitalism with a successor regime based on an entirely different system of production and ownership. Social democracy, in contrast, was a compromise: it implied the acceptance of capitalism — and parliamentary democracy — as the framework within which the hitherto neglected interests of large sections of the population would now be addressed'.[8]

In Judts termen veranderde de SDAP in de jaren dertig van de twintigste eeuw definitief van een socialistische in een sociaal-democratische partij. In het Engels van de Verenigde Staten wordt sociaal-democratie wel vertaald als 'left liberalism'.[9]

Het nieuwe Beginselprogramma van 1937 als cumulatie van het vernieuwingsproces in de jaren dertig betekende niet het einde van de beginseldiscussie. Dat einde zou er nooit komen. Maar de SDAP bevrijdde zich zo wel uit het politiek isolement waarin zij op nationaal niveau verkeerde.

In 1939 nam zij met twee ministers deel aan de regering. Veel tijd was hen niet gegund: de Tweede Wereldoorlog brak uit. Aan het einde daarvan werd de vernieuwing doorgezet. In een poging het zuilensysteem te doorbreken en om electoraal te groeien werd, zoals al in de jaren dertig was bepleit, het vizier nu nadrukkelijk ook gericht op vooruitstrevende liberale en godsdienstige kiezers. Dat resulteerde in de oprichting van de PvdA in 1946, een fusie van de SDAP met de progressief-liberale Vrijzinnig Democratische Bond, de kleine protestantse Christelijk Democratische Unie en enkele verzetsgroepen, terwijl ook individuele leden van katholieke en andere protestantse partijen de overstap naar de nieuwe partij maakten.

> Het evenwicht tussen vrijheid en sociale rechtvaardigheid is de kern van het gedachtegoed van de sociaal-democratie gebleven

Banning was degene die dit inhoudelijk aan elkaar mocht breien. Hij probeerde dat door bij de oprichting van de PvdA het 'personalistisch socialisme' te benadrukken. De aanhang van de voormalige SDAP, die veruit in de meerderheid was in de nieuwe partij, hechtte aan de term socialisme. Willem Drees was met moeite akkoord gegaan met de fusie, maar wel op voorwaarde van 'een rijke lading van socialisme en democratie'.[10] Dat zou voor godsdienstige kiezers echter onvoldoende kunnen zijn om de overstap te maken, vond Banning, en daarom pleitte hij voor het religieus geïnspireerde 'personalisme', ook in de hoop dat dit zou bijdragen tot een 'herkerstening van het volksleven'.[11] Maar daar kreeg Banning de handen niet voor op elkaar.

Wat op de zeef van de fusiepartij bleef liggen was een socialisme als combinatie van via bestaanszekerheid te bereiken gerechtigheid en vrijheid. Die woorden gebruikte hij daarom in zijn openingsspeech op het oprichtingscongres van de PvdA.

Jaren vijftig

De beginseldiscussie was ook daarmee niet beslecht. Banning zou tot eind jaren vijftig de hoofdverantwoordelijke zijn voor het in goede banen leiden van die discussie en voor het opstellen van de beginselprogramma's van 1947 en 1959. Om de boel inhoudelijk bij elkaar te houden, zag hij af van het doordrukken van zijn eigen voorkeur voor het christendom als grondslag. Het woord 'personalisme' gebruikte hij in 1948 voor het laatst.[12]

Maar hij gaf als redactievoorzitter van *Socialisme en Democratie* wel ruimte voor uitvoerige inhoudelijke debatten in het tijdschrift. Vooral die over het in 1951 verschenen dikke rapport *De weg naar vrijheid*, dat in feite was opgesteld door het wetenschappelijk bureau dat naar de in de oorlog omgekomen Wiardi Beckman was genoemd, de WBS, was legendarisch. Dat vuistdikke rapport van de 'plancommissie' van de PvdA, bedoeld om 'haar doelstellingen op sociaal, economisch en cultureel gebied nader te concretiseren',[13] is uniek in zijn uitvoerige en gedegen analyses. Een prestatie van jewelste, in die omvang en diepgang sindsdien nooit meer geëvenaard, maar het lokte ook weer de nodige commentaren uit.

In de discussie over het rapport in *Socialisme en Democratie* waren Banning en De Kadt toonaangevend. De Kadt, die halverwege de jaren dertig afscheid had genomen van het marxisme en communisme en daarna als partijloze publicist het belang van vrijheid had benadrukt, was in 1946 lid van de PvdA geworden en op het moment van de discussie mederedacteur van *Socialisme en Democratie*.

Van het religieus geïnspireerde ethisch socialisme zoals dat op dat moment vooral door Buskes werd verdedigd, moest De Kadt weinig hebben. Volgens zijn zakelijk individualisme, gericht op meer ontplooiingsmogelijkheden voor ieder individu, was socialisme niet veel meer dan de wereld 'iets beter' maken dan zij is door een voor ieder zo gelijk mogelijk aandeel in de welvaart te creëren.[14] Dit 'liberaal socialisme', zoals de Kadts benadering wel is genoemd,[15] was voor Banning toch te mager: 'Anderen, onder wie ik mezelf reken, kunnen in de waarde van de vrijheid, hoe essentieel ook voor elk menselijk leven, toch niet het karakteristiek onderscheidende van het socialisme, bijv. ten opzichte van neo liberalisme, zien en verbinden vrijheid onlosmakelijk met sociale rechtvaardigheid.'[16]

> Ter onderscheid van totalitaire vormen van socialisme noemde de SDAP haar grondslag vanaf begin jaren dertig nadrukkelijk democratisch socialisme

Den Uyl, in 1949 benoemd tot directeur van de Wiardi Beckman Stichting en belangrijke auteur van *De weg naar vrijheid*, had als redactiesecretaris de discussie geëntameerd en was het eerder eens met De Kadt, maar moest weinig hebben van theoretische haarkloverijen.[17] Tamelijk pragmatisch combineerde ook hij, net zoals Banning, vrijheid en sociale rechtvaardigheid als wederzijds voorwaardelijk: het één is noodzakelijk om het andere te bereiken.[18]

Ondanks alle discussies die de decennia daarna in de PvdA nog zouden volgen[19] is het evenwicht tussen vrijheid en sociale rechtvaardigheid de kern van het gedachtegoed van de sociaal-democratie gebleven. Soms moest het ene been worden bijgetrokken, soms het andere, al naar gelang van veranderde omstandigheden, maar deze sociaal-democratische kern bleef bestaan. En die is ook nu nog van groot belang.

De groene sociaal-democratie van nu

In een toespraak begin oktober dit jaar naar aanleiding van de onrust die in zijn land over de wooncrisis was ontstaan zei de Spaanse sociaal-democratische premier Sánchez: 'Spanje moet beslissen of het zich wil aansluiten bij de extreemrechtse golf die het land achteruit laat gaan of dat het een bolwerk van sociale rechtvaardigheid wil blijven'.[20] Vooral in dat 'blijven' zat de nodige verkiezingsretoriek, maar de inzet van de Spaanse premier was duidelijk: een samenleving als bolwerk van sociale rechtvaardigheid.

> Ecologische duurzaamheid, sociale rechtvaardigheid en democratische rechtsstatelijkheid zijn waarden die niet los van elkaar kunnen worden verwezenlijkt

In Nederland gingen in de hete zomer van 2026 de PvdA en GroenLinks definitief op in een nieuwe partij, Progressief Nederland (PRO). Die sloot zich eind september aan bij de Europese groep waarvan ook de partij van Sánchez lid is, de Partij van Europese Socialisten, de PES. Het proces verliep uiterst rommelig, maar de uitslag was duidelijk: twee derde van de leden koos voor de PES, een derde voor de veel kleinere Europese Groene Partij (EGP). Daarmee gaf een duidelijke meerderheid van de leden te kennen dat PRO volledig lid wil zijn van de Europese familie van sociaal-democraten.

Net zoals de PvdA sociaal-democratisch was zonder dat die term in de naam was terug te vinden, is PRO dat. Sterker, PRO presenteert zich niet alleen als 'erfgenaam van de sociaal-democratische traditie', maar nadrukkelijk ook als vernieuwer daarvan. Maar zij wil dat even goed zijn van 'de groene traditie'.[21] Groene sociaal-democratie dus.[22] Politiek leider Jesse Klaver zei het bij de presentatie van de naam van de nieuwe fusiepartij aldus: 'We zijn een beweging van groene sociaal-democraten'.[23]

Het rommelige proces was het gevolg van de gebrekkige aanpak van het fusieproces door beide partijbesturen. De belangrijke keuze voor een Europese partijfamilie had natuurlijk vooraf moeten gaan aan het definitieve besluit over een fusie, want zeker een deel van de leden zou die (voorgenomen) keuze hebben willen mee laten wegen bij het uitbrengen van hun stem over de fusie.

Maar wat vooral had ontbroken was een discussie over hoe om te gaan met verschillende culturen in de partijorganisaties. In het fusieproces is door voorstanders herhaaldelijk gesteld dat er grote inhoudelijke overeenkomsten tussen beide partijen bestonden. Over inhoud bleek het dan ook in het fusieproces nauwelijks te gaan. Verzuimd werd een paar grote onderwerpen waarover wel verschil van mening bestond eerst goed uit te discussiëren, ook al om zo een werkbare manier te vinden om in de toekomst om te gaan met cultuurverschillen. De nadruk kwam te liggen op de machtsvraag: de grootste partij willen worden. Die redenering volgend was de keuze voor de PES niet meer dan logisch.

Maar over hoe gedeelde idealen het beste kunnen worden nagestreefd, kan eveneens verschil van mening bestaan. Om de bekende terminologie over politieke ethiek van de socioloog Max Weber toe te passen op partijen: een 'Verantwortungs'-partij zal eerder met een compromis genoegen nemen om in elk geval een paar stappen vooruit te kunnen zetten, een 'Gesinnungs'-partij zal veel langer volledig aan het gestelde ideaal vasthouden, met het risico helemaal niets binnen te halen.

Dit dilemma bestaat al zo lang als er partijen bestaan. Weber schreef die termen op aan het begin van de twintigste eeuw.[24] In de jaren zeventig van die eeuw klaagde de gematigde vleugel in de Politieke Partij Radikalen (PPR, in 1990 opgegaan in GroenLinks) dat als 'radicaal' zou betekenen 'alles meteen of helemaal niets', de partij zich beter Politieke Partij Ridikulen kon noemen.[25]

> Banning gaf als redactievoorzitter van *Socialisme en Democratie* in de jaren vijftig ruimte voor uitvoerige inhoudelijke debatten, bijvoorbeeld over *De weg naar vrijheid*

De wens een grote partij te willen zijn, brengt met zich mee dat gekozen moet worden voor de 'Verantwortungs'-ethiek. Omdat geen enkele partij in haar eentje een meerderheid in het parlement heeft, betekent dit tevens de bereidheid om compromissen met andere partijen te sluiten. De spanningen die dit intern kan opleveren, kunnen in belangrijke mate worden ondervangen door goede afspraken te maken over interne partijdemocratie, omgangsvormen en ruimte voor 'dissenting opinions' in fracties.

De nieuwe partijvoorzitter heeft als belangrijke taak een partijcultuur te bevorderen waarin aanhangers van verschillende benaderingen in open meningsvormende en besluitvormende processen de gelegenheid krijgen hun standpunten op een naar elkaar respectvolle manier naar voren te brengen.[26] Het goede nieuws is dat de twee oorspronkelijke partijachterbannen elkaar in de nieuwe partij scherp kunnen houden. De risico's van te grote bestuurlijke oriëntatie of juist te weinig compromisbereidheid kunnen zo worden verkleind. PRO zal daarbij, net als GroenLinks en de PvdA eerder, tevens een evenwicht moeten vinden tussen 'responsive' en 'responsible government', om dit keer de woorden van de politicoloog Peter Mair te hanteren.[27]

Het is waardevol om als partij goede banden te onderhouden met verwante maatschappelijke organisaties en bewegingen, zoals ook het Beginselprogramma van PRO bepleit.[28] Responsiviteit, verstaan als weten wat er speelt in de samenleving en dat meenemen in de politieke standpuntbepaling, is cruciaal voor effectief politiek optreden. Voorkomen moet worden dat een 'Haagse kaasstolp' de geluiden uit de buitenwereld tegenhoudt.[29] Maar zoals Bart Tromp al in 1976 waarschuwde: partijen moeten niet verworden tot 'doorgeefluiken van belangengroepen'.[30]

Een verantwoordelijke politieke partij moet op basis van haar visie op het algemeen belang specifieke belangen ook altijd tegen andere specifieke belangen afwegen en daarbij rekening houden met de belangen van mensen die minder sterk zijn georganiseerd.

Urgente uitdagingen

Die opdracht is geen sinecure. De genoemde gebeurtenissen in de hete zomer van 2026, laten grote uitdagingen zien op de gebieden van

klimaat, internationale veiligheid en de rechtsstaat. In mijn verhaal over 'de schitterende toekomst van de sociaal-democratie' uit 2018 noemde ik behalve de klimaatcrisis ook de digitalisering en robotisering van arbeid, de migratie en de tweedeling tussen theoretisch en praktisch opgeleide mensen. En er zijn zeker nog meer uitdagingen te noemen.[31]

> De keuze voor een Europese partijfamilie had vooraf moeten gaan aan het definitieve besluit over een partijfusie, want zeker een deel van de leden zou die keuze hebben willen mee laten wegen bij hun stem over de fusie

Tegelijk mogen we niet vergeten dat Nederland een rijk land is, waar in vergelijking met vele andere landen een ruim opgezette verzorgingsstaat bestaat met overwegend goede publieke voorzieningen, een doorgaans goed functionerende rechtsstaat en weinig corruptie. Maar die uitdagingen zijn er.

De mensen in Nederland zijn volgens een SCP-peiling in februari dit jaar weliswaar iets minder negatief over Nederland dan in voorgaande jaren, de zorgen over de toekomst zijn gebleven.[32] De Raad voor Volksgezondheid & Samenleving concludeerde vorig jaar zelfs dat de mentale gezondheid van velen in Nederland onder druk staat van een 'hypernerveuze samenleving'.[33]

De vraag is of we niet te pessimistisch naar onze samenleving kijken. Roepen we niet al te snel dat Nederland is 'vastgelopen' of dat er sprake is van 'afbraak' van de rechtsstaat? Er zijn grote problemen, maar er gaan ook veel dingen goed. Optimisme en vertrouwen kunnen weer groeien als mensen het gevoel krijgen dat er iets aan die problemen kan worden gedaan. Dat uitstralen zagen we bijvoorbeeld in de jaren dertig van de vorige eeuw bij het *Plan voor de Arbeid*: 'Het moet, het kan, op voor het Plan!' Vijf jaar geleden overviel de coronacrisis ons, maar het lukte toch maar die crisis uiteindelijk met onder meer nieuwe vaccins onder de knie te krijgen.

In Frankrijk protesteerden jongeren in de herfst dit jaar tegen slechte onderwijsvoorzieningen. Het was tevens een reactie op wat de Franse historicus en socioloog Pierre Rosanvallon in een recent boek de *Tyrannie du Présent* heeft genoemd: de politieke besluitvorming in zijn land houdt te weinig rekening met de belangen van toekomstige generaties.[34] Hij wijst daarin vooral op de klimaatproblematiek, de grote staatsschuld en het onder druk staande pensioenstelsel.

Ook in Nederland zal de huidige politieke besluitvorming meer dan ooit rekening moeten houden met de effecten op lange termijn, zeker wat het klimaat betreft. Een 'entirely different system of production and ownership', zoals Judt beschreef, is onhaalbaar, maar forse correcties van het bestaande kapitalisme zijn onvermijdelijk, al zullen die altijd moeten gebeuren binnen de 'smalle marge van de democratische politiek'.[35]

Het voorbeeld van de Europese verordening die ingevoerde goederen beprijst naar rato van de bij hun productie vrijgekomen CO2-uitstoot (CBAM) laat zien dat dat kan. Meer van dergelijke ingrepen zullen moet volgen. Het verschil met Frankrijk is dat de andere twee door Rosanvallon genoemde problemen — staatsschuld en pensioenen — in Nederland door tijdig beleid niet (meer) aan de orde zijn. Nederland staat er wat dat betreft beter voor.

De psycholoog Bram Vervliet verzette zich tegen het pessimisme over de 'hypernerveuze samenleving'. Volgens hem is niet de welvaart de bron voor mentale problemen, zoals werd gesuggereerd, maar is met name armoede de bepalende risicofactor voor chronische stress: 'Mensen uit de hogere en middenklasse kunnen zich vaak niet inbeelden wat het betekent als je amper genoeg geld hebt voor boodschappen, als je constant de dreiging voelt je huis te verliezen.'[36]

Het was het verliezen van haar huis waardoor Maricarmen Abascal in Spanje onvoorzien de oorzaak werd van massale protesten tegen huisjesmelkers en anonieme vastgoedbedrijven die premier Sanchez tot de oproep bracht over het in stand houden van het 'bolwerk van sociale rechtvaardigheid'. De urgente noodzaak van sociaal-democratische politiek werd bij deze woningcrisis door het lot van Maricarmen Abascal zo op schrijnende wijze geïllustreerd.

Sociale rechtvaardigheid als voorwaarde

Welke andere grote problemen er ook zijn, de aanpak daarvan kan alleen slagen als niet eerst, of ten minste gelijktijdig, voor iedereen duidelijk is geworden dat die aanpak sociaal rechtvaardig uitpakt, voor huidige en komende generaties. Dan pas is er voldoende draagvlak voor een succesvolle energietransitie. Dan pas kan een democratische rechtsstaat echt floreren.

Ecologische duurzaamheid, sociale rechtvaardigheid en democratische rechtsstatelijkheid zijn waarden die niet los van elkaar kunnen worden verwezenlijkt.[37] Die drie begrippen zijn herkenbaar in de aanduiding 'groene sociaal democratie'. Die kunnen schuren, maar het is te makkelijk om te zeggen dat dan maar een keuze moet worden gemaakt omdat dat nu eenmaal bij progressief waardenpluralisme hoort.[38]

Tussen de drie waarden bestaat geen hiërarchie in belangrijkheid. Zij zijn alle drie belangrijk en uiteindelijk ook voorwaardelijk voor elkaar. Geen opvatting dus in de trant van: 'gewoon sociaal beleid voeren en dan komt de rest vanzelf wel goed'. Maar in de volgorde van de tijd is een beleid van sociale rechtvaardigheid van wezenlijk belang voor het creëren en behouden van maatschappelijk draagvlak voor ecologische en rechtsstatelijke doelen.

Je hoeft het niet zo plat te zeggen als Bertold Brecht deed in zijn *Dreigrossenoper* in 1928: 'Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral.' Maar aan zorgen over het einde van de planeet kom je niet echt toe als je financieel het einde van de maand niet haalt. Paul Kalma, destijds directeur van de WBS, zei het in 1995 zo: 'Wie een krachtig milieubeleid bepleit zonder zich om sociale zekerheid te bekommeren… halveert het sociaal-democratisch programma — en waarschijnlijk ook de aanhang van de PvdA.'[39]

Sociale rechtvaardigheid, vooral in de vorm van bestaanszekerheid (een term gemunt in het *Plan van de Arbeid* van 1935) is daarom voorwaarde voor de verwezenlijking van de twee andere genoemde waarden. De koppeling van rechtsstatelijke democratie (met haar 'geestelijke vrijheid') aan sociale rechtvaardigheid ('gerechtigheid') werd reeds gelegd in de jaren dertig. De koppeling aan ecologische duurzaamheid

> In de jaren zeventig klaagde de gematigde vleugel in de Politieke Partij Radikalen (PPR) dat als 'radicaal' zou betekenen 'alles meteen of helemaal niets', de partij zich beter Politieke Partij Ridikulen kon noemen

kwam na het rapport van de Club van Rome van begin jaren zeventig op de politieke agenda, maar werd echt onontkoombaar sinds de alarmerende rapporten van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) vanaf de eeuwwisseling.

De strijd voor een stevige basis van sociale rechtvaardigheid zal voor PRO steeds centraal moeten staan bij de aanpak van vele nijpende kwesties. Daar is moed voor nodig, want de druk om kortetermijnbelangen of die van big tech-bedrijven te laten prevaleren is groot, net als de extreemrechtse verleiding om de schuld van urgente problemen op bepaalde (minderheids)groepen af te schuiven.

In het beginselprogramma van PRO wordt de term 'solidariteit' gebruikt. Omdat die term zeer algemeen is, geef ik de voorkeur aan sociale rechtvaardigheid.[40] Maar geladen met die hogere waarde kan solidariteit wel degelijk worden gewaardeerd als de houding die sociale rechtvaardigheid bevordert binnen eigen land, over de grenzen heen en tussen generaties. Op die manier kan de vrees voor de toekomst worden bestreden en is toch enige schittering van hoopgevend licht te zien. Werk aan de winkel dus voor het nieuwe Wetenschappelijk Instituut voor Solidariteit!

Noten

1 Laatste zinnen van *The Hill We Climb*, het spoken word-gedicht dat Amanda Gorman voordroeg bij de inauguratie van Joe Biden als president van de Verenigde Staten in januari 2021.

2 Ruud Koole (2018). Tussen vrees en hoop: de schitterende toekomst van de sociaal-democratie. *S&D* 2018/1, pp. 16-28.

3 Zie voor een eerder overzicht: E. Jonker (1989). Een halve eeuw heroriëntatie. Vijftig jaar Socialisme en Democratie, jubileumnummer S&D, oktober 1989.

4 Ruud Koole (2025). *Gerechtigheid en vrijheid. Een kleine geschiedenis van de sociaal democratie*. Van Gennep Amsterdam.

5 Peter Jan Knegtmans (1989). *Socialisme en Democratie. De SDAP tussen klasse en natie (1929-1939)*. Amsterdam, 1989, p. 250.

6 W.A. Bonger (1934). *Problemen der demokratie. Een sociologischeenpsychologischestudie*.Groningen/Batavia, 1934, p. 100.

7 Peter Jan Knegtmans (1989). *Socialisme en Democratie. De SDAP tussen klasse en natie (1929-1939)*. Amsterdam, p. 175.

8 Tony Judt (2010). *Ill fares the land. A Treatise On Our Present Discontents*. Londen, p. 229. De uitdrukking 'democratisch socialisme' die in het Nederlandse debat rond de Tweede Wereldoorlog werd gehanteerd, gebruikt Judt niet bij zijn algemeen onderscheid tussen sociaal-democratie en socialisme en zou hij waarschijnlijk verwarrend hebben gevonden, omdat de Sovjet-Unie toen het 'echte' socialisme claimde en omdat het gebruik van het bijvoeglijk naamwoord 'socialistisch' bij elk ingrijpend voorstel voor verandering tot niets leidt: 'To preface every radical proposal with the adjective 'socialist' is simply to invite a sterile debate.'

9 Michael Walzer (1997). *On Toleration*. New Haven / Londen, p.112.

10 Geciteerd bij: Hans Daalder (2003). *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948*. S.l., p. 404.

11 Herman de Liagre Böhl (1991). Willem Banning in de Partij van de Arbeid: een verloren strijd om de doorbraak. In: Marnix Krop, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (1991). *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam, pp.47-81, citaat op p. 51.

12 W. Banning (1948). De geestelijke achtergrond van het socialisme. In Socialisme en Democratie, 1948, p. 579.
13 De weg naar vrijheid, p. 7.
14 J. de Kadt (1952). Socialistisch isolement of sociale werelddemocratie. In *Socialisme en Democratie*, 1952, pp. 646-655.
15 Dick Pels (1993). *Het democratisch verschil. Jacques de Kadt en de nieuwe elite.* Amsterdam, p. 188.
16 W. Banning (1953). Balans van een discussie. In Socialisme en Democratie, 1953, p. 16-25.
17 Anet Bleich (2008). *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer*. Amsterdam, pp. 153-154; Dick Pels (1993). *Het democratisch verschil. Jacques de Kadt en de nieuwe elite*. Amsterdam, p. 194.
18 J.M. den Uyl (1952). Heroriëntering van het socialisme. In: Socialisme & Democratie, 1952, pp.273-282.
19 Zie onder meer de bijdragen in het vorige nummer van *Socialisme & Democratie* (2026, nr. 5) van Paul de Beer (De remedie van Den Uyl voor de ziekte van Baumol, pp. 22-31), Tessa Dool (De geschiedenis van de vrijheid, pp.32-33), Joop van den Berg (Paul Kalma en de illusie van de democratische staat, pp. 35-42) en Monika Sie Dhian Ho, (De urgente actualiteit van Van Waarde, pp. 43-50).
20 *Het Parool*, 6 oktober 2026.
21 Progressief Nederland, Beginselprogramma, 2026, p. 39.
22 Ruud Koole (2023). Groene sociaal-democratie. In: *S&D* 2023/5.
23 Jesse Klaver, Progressief Pleidooi, 2026, p. 8.
24 Max Weber (1987). *Politik als Beruf*. Berlijn (oorspr. 1926).
25 Wim de Jong (2022). Radicale zeggenschap: de PPR en het ideaal van een democratische maatschappij. In: Christophe van den Belt et al. (red.). *De Politieke Partij Radikalen 1968-1990. Macht uit het zadel*. Amsterdam, p. 127.
26 Ruud Koole (2000). De toekomst van democratische ledenpartijen. In: F. Becker en R. Cuperus (red.), Politieke Partijen op Drift, speciaal nummer van S&D 2000/1, pp. 588-599.
27 Peter Mair (2014). Representative vs. Reponsible Government. In: Peter Mair (2014). *On Parties, Party Systems and Democracy*. Selected Writings, (oorspr. 2009), pp. 581-593. Op p. 589 begint de paragraaf, getiteld: 'Responsiveness and responsibility. A growing tension'.
28 Progressief Nederland. Beginselprogramma, 2026, p. 40.
29 Joop van den Berg (1985). Democratie onder de kaasstolp. *S&D* 1985/1, pp. 3-11.
30 B. Tromp (1976). Socialisme, organisatie en democratie: politiek-sociologische kanttekeningen bij de koers en ontwikkeling van de PvdA. *S&D* 1976, pp. 155-172, met name p. 162-163.
31 Zie bijvoorbeeld die vier 'kernproblemen' in het fraaie artikel van Flor Avelino en Rutger Claassen (2026). Het progressieve streven. *S&D* 2026/4, pp.7-17.
32 Josje den Ridder, Jeroen Boelhouwer en Bram Geurdink (2026). *Burgerperspectieven*, bericht 2. SCP, pp. 6-9.
33 Op de rem! — Voorbij de hypernerveuze samenleving, rapport Raad voor Volksgezondheid en Samenleving, 2025.
34 Pierre Rosanvallon (2026). *La Tyrannie du présent*. Parijs.
35 Joop den Uyl (1970). De smalle marge van democratische politiek. *S&D* 1970, pp. 555-563.
36 *De Volkskrant*, 24 september 2026. Zie ook: Tim 's Jongers (2022). *Beledigende broccoli*. Van Gennep Amsterdam.
37 Zie ook: Ernst Hirsch Ballin (2022). *Waakzaam burgerschap. Vertrouwen in democratie en rechtsstaat herwinnen*. Amsterdam.
38 Flor Avelino en Rutger Claassen (2026). Het progressieve streven. *S&D* 2026/4, p. 15.
39 Paul Kalma. *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit*. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, p. 46. Het gaat dus niet om een simplistische toepassing van de piramide van behoeften van Maslow of het postmaterialisme van Inglehart, waarbij basisbehoeften (materiële waarden) belangrijker worden geacht dan andere behoeften (immateriële waarden). Ook Kalma verzette zich tegen een dergelijke hiërarchie en daarmee tevens tegen toenmalig vice-partijvoorzitter Ruud Vreeman, die stelde dat de electorale achterban van de PvdA in economisch opzicht progressief was, maar in cultureel opzicht conservatief (p. 47). Recent electoraal onderzoek geeft Kalma hierin gelijk. Progressief op beide dimensies biedt (groene) sociaal-democraten de meeste kans op electoraal succes. Zie bijvoorbeeld Sarah de Lange (2025). Radicaal-rechts succes en het verlies van de sociaal-democratie. *S&D* 2025/1, pp. 16-21.

40 Rainer Forst (2023). The meaning(s) of solidarity. In: Andrea Sangiovanni (2023). *Solidarity: Nature, grounds, and value*. Manchester, p. 205: 'I agree with Sangiovanni that solidarity as such is not a value and that it is other justifying grounds that give it normative substance (sometimes with good, sometimes with less good reasons)'. Sangiovanni schrijft op p. 123 over een 'instrumental value' van solidariteit die 'conditional is on the promotion of good ends'.

Den Uyl
lezing
deSALIE

De politiek is het spoor bijster geraakt bij het vormgeven van technologiebeleid. In de Den Uyl-lezing 2026 ging Marleen Stikker in op de oorzaken daarvan en hoe we met een progressieve agenda onze grip weer terug kunnen krijgen. De haast van Silicon Valley hoeft niet onze haast te zijn, stelt ze. Juist door vaart te minderen ontstaat ruimte om een eigen koers te bepalen — een koers waarin technologie ten dienste staat van publieke waarden.

MARLEEN STIKKER

Oprichter en directeur van Waag Futurelab, het onderzoeksinstituut voor technologie en maatschappij.

We moeten tech-tirannie het hoofd bieden

Onlangs werd ik door Radio *EenVandaag* gevraagd om met de burgemeester van Vijfheerenlanden in gesprek te gaan over de vraag of overheden wel of niet van X af moeten. Wat de burgemeester betreft kon hij X toch echt niet verlaten. Zijn 63.198 inwoners rekenden op hem. Het was zijn democratische plicht om in het hol van de leeuw populisten het hoofd te bieden. Hij toonde daarmee aan dat hij niet elitair was. De verwording van X tot trollen- en pornokanaal liet hem verder koud. Alternatieven voor de sociale mediaplatforms van big tech deed hij bij voorbaat af als onzin.

Je kunt me niet chagrijniger krijgen dan met dit soort achterhoedegesprekken. Als je het nu nog niet doorhebt, wanneer dan wel? Woordvoerders, Kamerleden, partijleiders, de secretaris-generaal van de NAVO; ze zijn niet weg te slaan bij X.

Het is een tamelijke bizarre situatie. We krijgen een folder in de brievenbus dat we ons moeten voorbereiden op oorlog. Mensen halen blikken conserven in huis en stoffen hun oude radio af, maar we nemen voor lief dat in de sociale mediakanalen een hybride oorlog wordt gevoerd. Elke minuut van de dag worden we daar

> Onder de motorkap van technologie gaat de wereld schuil van geldschepping, private equity, de kapitaalmarkt

door verslavende en misleidende algoritmen gemanipuleerd. We worden bedolven onder desinformatie die wantrouwen en angst moet aanwakkeren, en verwarring en verdeeldheid moet zaaien. Ook onze landelijke verkiezingen zijn inmiddels niet meer veilig, zo lieten desinformatie-onderzoekers van Justice & Prosperity en Post-X Society zien.

Dat we onze grip op technologie en sociale media zijn kwijtgeraakt, is een veiligheidsrisico van de hoogste orde. Als Trump druk wil uitoefenen op Europa wordt er gedreigd met heffingen of het ontzeggen van toegang tot data, communicatie en bedrijfsprocessen. Of het nu gaat om satelliet-infrastructuur, hardware, chips, grondstoffen, telecom, cloud, software, services, apps, browsers, zoekmachines, sociale media, AI of energie-infrastructuur, langs de gehele *tech stack* zijn er afhankelijkheden die onze strategische autonomie ondermijnen.

Het heeft dus de hoogste prioriteit als samenleving om de regie over onze digitale publieke ruimte terug te nemen. Maar kunnen we onze strategische autonomie, onze soevereiniteit nog terugwinnen? Zijn we niet te laat? Ik krijg die vraag vaak. In mijn boek *Het internet is stuk* beantwoordde ik die, na enige soulsearching, positief in de ondertitel 'maar we kunnen het repareren'. Want opgeven is geen optie, uiteraard. Maar dat was in 2019.

Het antwoord is nu schrijnender omdat de situatie nog nijpender is: 'Do not obey in advance', houdt de historicus Timothy Snyder ons voor in zijn boek *On Tyranny. Twenty Lessons from the Twentieth Century*. In de woorden van H.M. van Randwijk, dichter bij huis en overbekend: 'Een volk dat voor tirannen zwicht, zal meer dan lijf en goed verliezen, dan dooft het licht.' We moeten tech-tirannie het hoofd bieden. We hebben geen andere keuze.

Breukvlak

Gelukkig maakt het opportunistische technologie-optimisme en de evenzo gevaarlijke politieke desinteresse in technologie langzaamaan plaats voor grote bezorgdheid. Centraal staat daarbij het begrip strategische autonomie en soevereiniteit. Onder strategische autonomie wordt verstaan het minimaliseren van de afhan-

kelijkheid van derden bij het borgen van maatschappelijke belangen en de continuïteit van vitale processen.

In het digitale domein gaat het dan over essentiële grondstoffen en technologieën en fundamentele risico's rond nationale veiligheid en democratische rechtsstaat. Er is een beweging op gang gekomen om uit de Amerikaanse cloud te stappen.

Dat is ook tot big tech doorgedrongen; deze belobbyt momenteel politici met een aanbod voor een zogenaamd soevereine cloud. Google, Microsoft, AMS buitelen over elkaar heen om Brussel en lidstaten te overtuigen dat zij als Amerikaanse bedrijven soevereiniteit kunnen bieden aan Europa. Met complexe constructies wordt de suggestie gewekt dat we prima verder kunnen met de afhankelijkheid van deze partijen. Het zijn schijnconstructies. Laten we ons door deze *sovereign washing* niet in de luren laten leggen. De US Cloud Act uit 2018 kan immers elk Amerikaans bedrijf dwingen om data van hun klanten te verstrekken, diensten af te sluiten of updates achter te houden — of de servers nu op Amerikaanse of Europese bodem staan.

Ook van China is niets anders te verwachten. Onze telecom-infrastructuur is volledig afhankelijk van Chinese bedrijven, en je kunt ervan uitgaan dat de data van de vier miljoen slimme energiemeters die we net hebben besteld, door hen worden verzameld. Voor slimme deurbellen geldt dat eveneens.

Door uit de greep van big tech te komen, kunnen we gelijktijdig het internet repareren en ons bevrijden van de meest problematische aspecten die big tech in de technologie heeft aangebracht. Het goede nieuws is, er is handelingsperspectief. Er zijn serieuze alternatieven voor big tech en we zien kleinere en grotere organisaties overstappen naar bijvoorbeeld Nextcloud of OpenDesk.

Niet voor alle lagen van de 'stack' zijn alternatieven aanwezig, maar niets staat ons in de weg om met bewust beleid die alternatieven te ontwikkelen. Dat kan door het expliciteren van publieke waarden. Transparantie, democratisch toezicht, privacy by design, het voorkomen van locked-in situaties door het gebruik van open standaarden, decentrale protocollen en interoperabiliteit, door het afzien van verslavende algoritmen en surveillance verdienmodellen.

> Dat we onze grip op technologie en sociale media zijn kwijtgeraakt, is een veiligheidsrisico van de hoogste orde

Publieke waarden kunnen in technologie geborgd worden door deze expliciet te maken in innovatiebeleid en door inkoop en aanbestedingen in lijn te brengen met die waarden. Ik zie een zeer constructieve beweging, een public stack-beweging, die eindelijk de wind mee heeft.

Ik ben me zeker bewust van de dubbelzinnigheid daarvan: pas onder extreme dreiging komt men in beweging. We bevinden ons op een breukvlak. Het is het moment voor het herijken en terugvinden van dieper gelegen waarden en verantwoordelijkheden. Een moment om te komen tot een nieuwe ordening. Maar de chaos die aan die orde voorafgaat, is uitermate gevaarlijk en laat nu al diepe sporen na. Schade aan planeet en menselijk leed, we lezen er elke dag over. De vraag is niet of oorlog te vermijden is. De oorlog manifesteert zich al, op digitaal grondgebied.

Technologiebeleid is politiek

Voor vele bestuurders en politici valt technologie samen met ICT en dat wordt vooral als een

uitvoeringsportefeuille gezien. Een portefeuille waar je liever niet verantwoordelijk voor bent. ICT staat voor hoofdpijndossiers en de budgetoverschrijdingen. Maar technologiebeleid is politiek. Technologie is niet neutraal. Technologie is macht. Dat is natuurlijk altijd zo geweest. En het doet ertoe wie die macht uitoefent.

De Engelse textielarbeiders die aan het begin van de negentiende eeuw zich verzetten tegen de invoering van nieuwe machines noemden zich Luddites. De opstand moest met fors geweld en met de inzet van het leger worden ge-

> De mystificatie, de geopolitieke dreiging: het is allemaal onderdeel van een groot piramidespel rond beursposities

smoord. Op machinevernieling stond de doodstraf. Velen werden geëxecuteerd of gedeporteerd. Ze werden weggezet als technofoob, als mensen die de vooruitgang probeerden tegen te houden. Maar het ging hen niet om de technologie, maar over de machtsconcentratie bij fabriekseigenaren. Door de Luddites weg te zetten als anti-technologie werd het echte gesprek over de industriële revolutie uit de weg gegaan. Tot op de dag van vandaag wordt dit mechanisme ingezet om de discussie over macht te smoren.

Dat het internet een speelveld van machtsstrijd zou worden, werd mij duidelijk toen ik in 1994 de Internet Society-conferentie in Praag bezocht. Rond de duizend mensen waren daar bijeen uit alle hoeken van de wereld en de politieke dimensie en machtsvraag diende zich meteen aan. Een vertegenwoordiger van Saoedi-Arabië liet mij weten dat zij alleen het 'beste' van het internet wilden gebruiken. Daarmee doelde hij op de mogelijkheid van de staat om controle uit te oefenen. De mogelijkheid om mensen meer vrijheden of eigenaarschap te geven stond niet op de Saoedische agenda.

De wens vanuit staten om macht over technologie te houden is van alle tijden. Velen zullen wijzen op de militaire oorsprong, het ARPANET dat gefinancierd werd door het Amerikaanse ministerie van defensie. Maar laten we de belangrijke rol van sociale bewegingen niet vergeten die in de jaren tachtig en negentig computernetwerken ontwikkelden, zoals Peacenet, HIVnet en GreenNet. De rol van maatschappelijke organisaties wordt vaak uit het verhaal weggelaten, terwijl juist daar de potentie aanwezig is voor een democratisch en verantwoorde ontwikkeling van technologie.

De Big Tech State

De connectie tussen de Verenigde Staten, het Pentagon en de tech-industrie is een gegeven. Voorheen bleven die connecties grotendeels op de achtergrond. Maar met de komst van Trump is er een nieuwe dimensie toegevoegd: Amerika is op oorlogspad. Palantir, het datasurveillancebedrijf dat de software en data levert voor onder andere ICE, leeft van overheidsopdrachten en is volledig geïntegreerd met het Pentagon. Elon Musk heeft zijn imperium rond Starlink kunnen opbouwen door overheidsopdrachten.

Nieuw is de onbeschaamde zichtbaarheid van deze connecties. De pontificale aanwezigheid van alle tech-bro's op de eerste rij bij de inauguratie van Trump was een duidelijke manifestatie van de strategische alliantie tussen big tech en Trump. De oprichter van Palantir, Peter Thiel, heeft met J.D. Vance zelfs zijn protegé tot vice-president benoemd weten te krijgen.

Voor zover de boodschap nog niet duidelijk genoeg was, verklaarde de Amerikaanse minister van oorlog Pete Hegseth bij de lancering van

het GenAI.mil platform: 'This platform puts the world's most powerful frontier AI models directly into the hands of every American warrior. We will continue to aggressively field the world's best technology to make our fighting force more lethal than ever before.' Het woord 'lethal' in relatie met AI zou iedereen wakker moeten schudden.

Generatieve AI is een wapen. Een potentieel dodelijk wapen. Recent melde Hegseth dat ook Grok, het x.AI-bedrijf van Musk, tot de militaire familie is toegetreden. Grok? Hetzelfde Grok dat gebruikers in staat stelt om extreem pornografisch materiaal van vrouwen en jonge meisjes te genereren en op X te publiceren? Jazeker. Ook de sociale mediaplatforms van big tech zijn gemilitariseerd.

Ik benadruk het nog maar eens: politici op X dragen bij aan het versterken van die dodelijke *strijdkracht* van Trump. In andere tijden zou dat landverraad heten. Als je nu nog niet in de gaten hebt, wanneer dan wel?

We hebben te maken met een fusie van staat en big tech, met achter de schermen de wereld van dark capital, private equity en speculanten.

> We moeten tech-tirannie het hoofd bieden, we hebben geen andere keuze

We kunnen dat aanduiden als de Big Tech State. Een fenomeen dat we kennen uit Rusland met Putin en de oligarchen rond de fossiele industrie. Ook daar is er een versmelting van staat en biljonairs.

De democratische bondgenoot Verenigde Staten is in een duizelingwekkende vaart in handen gekomen van een antidemocratische, tirannieke en op zelfgewin gerichte clique. Deze keert zich tegen de eigen bevolking, ontmantelt democratische instituties en voert een wraakzuchtig en oorlogszuchtig imperialistisch agenda. En deze clique heeft de technologie in handen waar wij ons de afgelopen dertig jaar met huid en haar aan hebben overgeleverd. Dat had voorkomen kunnen worden. De 'lock in'-tactieken van de techindustrie en de verdienmodellen op basis van 'surveillance capital': ze zijn niet nieuw. Er is voor gewaarschuwd. En er is, al is het aarzelend, wat wetgeving tot stand gekomen.

Je zou denken dat, vanwege veiligheidsoverwegingen, het gebruik van big tech-diensten door overheidsinstanties verboden is. Dat stimuleringsprogramma's van de overheid om het midden- en kleinbedrijf in zijn bedrijfsvoering afhankelijk te maken van Amerikaanse AI meteen worden stopgezet. Je zou denken dat plannen van de overheid om over te stappen naar Amerikaanse cloud-partijen niet alleen *on hold* worden gezet, maar volledig worden gecanceld. Dat geen enkele euro meer wordt uitgegeven aan de Big Tech State die onze samenleving en democratie ondermijnt, onze bedrijven onderwerpt aan haar grillen en ons gijzelt door te dreigen met repercussies als we voor de eigen soevereiniteit en strategische autonomie kiezen.

Dat zou je denken. Maar tot op de dag van vandaag blijft de Nederlandse overheid cruciale digitale onderdelen migreren naar Amerikaanse bedrijven. Of het nu gaat over DigiD waarvan het bedrijf in Amerikaanse handen dreigde te vallen, de Nederlandse verzekeringsbank die al onze gegevens verwerkt rond pensioenen, AOW, kinderbijslag die volledig overstapt op Azure, de lijst is oneindig.

Gebrek aan interesse en aan kennis

Hoe zijn we hierin terecht gekomen? Hoe is de politiek het perspectief op strategische autonomie kwijtgeraakt? Ik zie grofweg twee oorzaken.

Allereerst zie ik een gebrek aan politieke interesse en strategische kennis over technologie. Ondanks het feit dat onze hele samenleving afhankelijk is geworden van digitale systemen, wordt kennis van technologie en digitalisering nog steeds niet gewaardeerd op de plekken die ertoe doen. Het wordt niet beschouwd als een belangrijk thema voor het electoraat.

Het is bijvoorbeeld onbegrijpelijk dat een Tweede Kamerlid als Barbara Kathmann op een onverkiesbare plaats werd gezet bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen. Ze gaf de vorige kabinetsperiode leiding aan de Tweede Kamer-commissie Digitale Zaken, en mede dankzij haar inzet kwam er een debat over onze afhankelijkheid van Amerikaanse cloudaanbieders. Pas door voorkeursstemmen en een 'nerdvote campagne is zij behouden voor de tweede kamer.

Ook bij de overheid en bestuur in het algemeen zorgt gebrek aan inhoudelijke kennis voor ongewenste afhankelijkheden van consultants en lobbyisten. De ontwikkeling van new public management heeft ervoor gezorgd dat de overheid op vele terreinen niet meer de kennis en expertise in huis heeft om ons land vanuit domeinkennis te besturen. Bij de Belastingdienst weet men bijvoorbeeld geen andere route te kiezen dan het migreren van hun e-mail en documenten naar een cloud-omgeving waar de VS kan meelezen en in het ergste geval de stekker uit kan trekken.

Nederland is geen BV

Een tweede reden waarom de politiek het perspectief op autonomie kwijt is, is dat ons land al tientallen jaren wordt aangestuurd als de BV Nederland. Het eigenaarschap over publieke infrastructuren is sinds de jaren negentig stelselmatig overgeheveld naar de markt. En zo is ook het digitale publieke domein aan de grillen van de markt overgeleverd. Er is niet geïnvesteerd in een 'public stack' of de meest basale vorm van digitale nutsvoorziening. Er is niet gewaarborgd dat de gemeenschap mede-eigenaarschap heeft over technologie.

De legitimatie en basis van de representatieve democratie liggen in de maatschappelijke democratie. Heel letterlijk: het recht dat burgers hebben om zich te organiseren in rechtspersonen vormt de basis voor politieke partijen. Stichtingen en verenigingen zijn krachtige

> De US Cloud Act uit 2018 kan elk Amerikaans bedrijf dwingen om data van hun klanten te verstrekken of diensten af te sluiten — ook als die op Europese bodem staan

rechtspersonen die het fundament zijn voor vakbonden, onderwijsinstellingen, verenigingsleven, energiecoöperaties, en inmiddels ook weer steeds vaker, voor ondernemingen.

Deze instituties en rechtspersonen, door Henry Mintzberg ook wel de 'plural sector' genoemd, dragen verantwoordelijkheid voor economische en maatschappelijke functies. Je komt ze tegen in de domeinen van wonen, energie, landeigenaarschap, biodiversiteit, sport, zorg, cultuur, onderwijs, wetenschap, goede doelen, charitas. En in het digitale domein. Stichtingen voor het beheer van data commons en public code zijn veelvoorkomende beheersmodellen.

Om big tech het hoofd te bieden zullen we naar nieuwe configuraties moeten zoeken tussen overheid, bedrijfsleven en samenleving. Tussen publieke entiteiten, private vennoot-

schappen en civiele stichtingen. De serieuze alternatieven voor big tech hebben allen een basis in een civiele entiteit — stichting of vereniging — die de sourcecode beheert. Voorbeelden daarvan zijn Proton, Nextcloud, Matrix en Open Socials als Mastodon en Eurosky. De source code wordt beheerd als een digitale commons waaromheen een ecosysteem van kleine en grote bedrijven en organisaties diensten leveren.

Adresseer de relatie tussen technologie en macht

Het goede nieuws is: er is enorm veel wat we kunnen doen. Het is tijd voor een progressieve technologie-agenda die onze afhankelijkheid van ondermijnende technologie van de Big Tech State vervangt door technologie waar we als samenleving, in Nederland en Europa, stevig vat op hebben. Dit gaat niet alleen over technologie zelf, maar ook over de narratieven, systemen en ontwerpcriteria waar deze technologie in gevat wordt.

Om tot zo'n agenda te kunnen komen, moet er bij een groot aantal beleidsmakers een paar knoppen worden omgezet. Allereerst moet men de relatie tussen technologie en macht onderkennen, en het adresseren daarvan tot een politieke topprioriteit maken. Wie de technologie in handen heeft, heeft macht over ons.

Simpelweg sturen op Europese startups en industrie is niet voldoende. Een progressieve innovatiepolitiek betekent dat er een democratische verankering is van eigendom en beheer van kritieke infrastructuur. Dat technologie en innovaties binnen de democratische rechtstaat opereren. Daar hoort de herwaardering van de commons en het maatschappelijk middenveld bij. Een digitale commons en sterke digitale publieke infrastructuur strategie vormt de basis van een integrale agenda die toekomstbestendig is.

Daarmee komen vier dimensies van weerbaarheid tot zijn recht: niet alleen economische, maar ook maatschappelijke, ecologische en technologische weerbaarheid. Deze vier dimensies van weerbaarheid bieden het raamwerk en de outputindicatoren voor innovatiebeleid. Dat betekent dat innovatie niet wordt afgerekend op het verdienvermogen van de BV Nederland, uitgedrukt in productiviteitswinst, bbp, patenten en octrooien, maar in maatschappelijke, ecologische en technologische effecten. Zonder lange termijn borging van die aspecten is economische weerbaarheid tenslotte niet duurzaam. Een digitale publieke infrastructuur, realistische beperking van de ecologische effecten en de mate van maatschappelijke zeggenschap zijn voorwaardelijk.

> De Engelse textielarbeider die zich verzetten tegen de invoering van nieuwe machines, werden weggezet als technofoob, maar het ging hen om de machtsconcentratie bij fabriekseigenaren

Heldere uitgangspunten die in aanbestedingsvoorwaarden worden opgenomen bieden ook de garantie om het technologiedomein te openen voor nieuwe toetreders. Wetten en regels zijn geen 'innovatie killers', maar 'innovatie enablers' en zijn een manier om monopolies te voorkomen en nieuwe vormen van bedrijvigheid de ruimte te geven. Er is al veel gaande op dat terrein; steward ownership-modellen, data commons, open standaarden, coöperatieve bewegingen. De basis voor een nieuwe economische ordening is al aanwezig al ontbreekt deze nu in de politieke programma's.

Het is tekenend dat in het rapport van Peter Wennink de industriële spelers wel hun belangen op tafel hebben gelegd maar er geen enkele zorg wordt uitgesproken dat de AI-industrie andere industrieën opeet. Wennink komt ook met het argument van 'strategische autonomie' om

> We hebben te maken met een fusie van staat en big tech, met achter de schermen de wereld van dark capital, private equity en speculanten

daarmee het investeren in Europese startups te legitimeren. Hij geeft daarbij echter niet aan hoe te voorkomen dat deze startups worden opgeslokt door dezelfde Big Tech State die hij zegt te willen pareren.

Er is ruimte voor een ander verhaal, dat progressief én ondernemend is. Claim de innovatie-agenda. Neem het voortouw in het narratief, de vertelling, de verbeelding. Het is tijd voor een aspiratieve innovatieagenda. Ontdekken, creëren, uitproberen, ondernemen en innoveren liggen in onze aard. Zelfbeschikking, creativiteit en gemeenschapszin: het lijken me sleutelwoorden waar je zelfs de populisten mee kunt aftroeven.

Maak het ook een realistische technologie-agenda. Een waarbij strategische afhankelijkheid en publieke waarden geborgd zijn in het ontwerp van de technologie, niet achteraf als *post*, maar als *ante*. Deze waarborgen zijn technische designprincipes. Voor de goede verstaander: interoperabiliteit en federatief zodat je niet kunt worden ingesloten en er niet slechts één aanbieder is en gedistribueerde protocollen, open standaarden, regeneratief, met een footprint binnen de grenzen van de planeet en waarborgen van internationale sociale rechtvaardigheid.

Het goede nieuws is dat er al bewegingen op gang gekomen zijn waarbij kan worden aangesloten en die versterkt kunnen worden. Ik noem er een aantal.

Europese Digital Commons programma's, die is ontstaan vanuit een brede Europese sociale innovatiebeweging van begin deze eeuw.[1] Het heeft alternatieven opgeleverd voor bureausoftware, documentopslag, cloud, sociale media, browsers, hardware, smartphones — bijvoorbeeld Fairphone dat een spin-off is van Waag — e-mail-applicaties, operating systems, teleconferencing sofware. Het is er al en is vandaag te gebruiken. Het is een kwestie van de strategische beslissing nemen, samenwerking op te zoeken en een transitieplan opstellen en uitvoeren.

Europarlementariërs van onder andere de Groenen en de S&D-fracties hebben de Democratic Tech Alliance opgezet, om samen met het bedrijfsleven en maatschappelijk middenveld te werken aan een Europees tech-ecosysteem dat het publieke belang en democratische waarden centraal stelt.

Ruim 140 Europese maatschappelijke organisaties, die samen ruim zeventig miljoen Europese burgers vertegenwoordigen, hebben zich verenigd om de macht van big tech te breken. In de coalitie People vs Big Tech hebben ze bijgedragen aan een Digital Services Act die de macht van big tech dient te beteugelen, en werken ze nu samen om de Europese Commissie ter verantwoording te roepen om onze Europese belangen te behartigen, via campagnes zoals #StandUpUrsula!

Duitsland kent een lange traditie van hackers en designers die zich kritisch verhouden tot technologie. Er is de jaarlijkse Chaos Computer Club-conferentie, waar duizenden van

dergelijke enthousiastelingen samenkomen. Er is Digital Independence Days: een maandelijks grassroots-evenement om digitale soevereiniteit praktisch te herwinnen door de big tech-tools te vervangen door open source-alternatieven. Het is een initiatief dat voortkomt uit SaveSocial.eu, een oproep tot soevereiniteit van sociale media-platformen dat door meer dan 250.000 mensen in Duitsland is ondertekend. In de Nederlands-Duitse samenwerking rond de Open Social Stack wordt aan de realisatie gewerkt.

Ook in Nederland wordt er al door verschillende coalities actief gewerkt aan technologie die wij zelf in beheer hebben. Zo financiert Stichting NLnet democratische tech. Bij Public Spaces zijn meer dan veertig publieke en culturele organisaties verenigd die stappen zetten om technologieën te gebruiken die gebouwd zijn op publieke waarden als transparantie, verantwoordelijk en soevereiniteit.

Op het gebied van sociale media zijn veel organisaties actief. Coalities als TheNextSocials, Public Nodes en #MakeSocialsSocialAgain verenigen tientallen organisaties van culturele organisaties tot publieke en private media-organisaties, de bibliotheeksector en organisaties rond de geestelijke gezondheidszorg. Allemaal willen ze zich inzetten om de afhankelijkheid van schadelijke big tech-systemen te vervangen door technologie die open source is en die we zelf kunnen vormgeven. Met de lancering van Open Socials (oso.social) eind 2026 wordt een serieus alternatief beschikbaar voor alle Nederlanders.

Wees kritisch en laat je niet wegzetten als pessimist

Het is essentieel om een progressieve technologie-agenda niet te laten wegzetten als anti-vooruitgang, want de geschiedenis van de Luddites herhaalt zich. Opnieuw worden kritische geluiden rond het ongebreidelde geloof in AI weggezet als pessimistisch, anti-technologie en anti-vooruitgang. Regels en wetten worden gezien als ondernemertje-pesten en het tegengaan van innovatie. Maar het vermogen om feit van fictie te onderscheiden, langetermijneffecten en externaliteiten te doorzien zijn de superpowers die we nu van onze beleidsmakers nodig hebben.

Kritisch is niet 'tegen' of afkeurend. Kritisch betekent dat je in staat bent tot het analyseren en beoordelen van situaties, uitspraken en producten. Om kritisch te zijn, heb je echt verstand nodig van technologie. Het is niet voldoende er wat van te vinden. Dat betekent dat elke bestuurder, aspirant-politicus, en burger 'technology savvy' is, ongeacht het beleidsterrein.

Om te zorgen dat onze politici niet in de luren gelegd kunnen worden door de eerste de beste marskramer met valse beloftes moet strategische kennis van technologie behoren tot het basisinstrumentarium van elke volksvertegenwoordiger en bestuurder. Maak dat dus ook een criterium voor kieslijsten. Organiseer deskundigheid op een structurele manier en maak daarbij gebruik van het netwerk van maatschappelijke organisaties.[2]

> Palantir, het datasurveillancebedrijf dat de software en data levert voor onder andere ICE, leeft van overheidsopdrachten en is volledig geïntegreerd met het Pentagon

Voer het politieke debat over AI

In publieke debatten over AI ontbreekt vaak een cruciale vraag en wel die over eigenaarschap,

zeggenschap en het doel waarvoor de technologie wordt ingezet. De motivatie blijft vaak steken in argumenten rond efficiëntie, productiviteitsgroei of concurrentiekracht. Technologie verschijnt zo als een neutrale kracht die vooral 'gemanaged' moet worden, in plaats van als een normatief vraagstuk dat politieke keuzes vereist.

Neem de vaak gehoorde belofte dat AI het werk efficiënter kan maken zodat we meer vrije tijd hebben. Dat klinkt sympathiek, maar gaat gepaard met stevige aannames: dat we collectief hebben besloten deze systemen te accepteren, dat de fundamentele vragen al zijn gesteld en dat het nu slechts aankomt op bijsturen en corrigeren.

In de praktijk betekent dit dat steeds meer professionals veranderen in controleurs van AI-output. Creatieve beroepen verschuiven richting corrigerend werk, wat lang niet altijd leidt tot meer autonomie of arbeidsvreugde. Daarbij wordt structureel vergeten dat generatieve AI steunt op verborgen arbeid: slecht betaald, vaak psychisch belastend werk dat is uitbesteed aan lagelonenlanden. Wie serieus over AI spreekt, kan deze machtsverhoudingen niet negeren.

De meeste generatieve AI-systemen zijn in handen van grote, veelal Amerikaanse technologiebedrijven. Zelfs wanneer een Nederlandse organisatie AI inzet, is dat zelden 'eigen' technologie. Daarmee wordt niet alleen data gedeeld, maar ook strategische kennis. Organisaties leveren zich uit aan geopolitieke krachten die niet noodzakelijk hun belangen, laat staan publieke waarden, dienen. Dit raakt direct aan de machtsbalans tussen arbeid en kapitaal: wie controle heeft over algoritmen en data, krijgt ook macht over werk, werknemers en de inkomensverdeling.

> Elon Musk heeft zijn imperium rond Starlink kunnen opbouwen door overheidsopdrachten

De rol van de overheid is hierin tot nu toe fragmentarisch. Technologiebeleid wordt voornamelijk benaderd als economisch dossier, terwijl technologie allesbehalve neutraal is. De taalmodellen worden getraind op gedrag en ideologie. Dat is ook wel bekend als post-training, system prompting en 'value alignment'. Niets aan dat proces is neutraal. Digitale systemen raken aan democratie, rechtsstaat, onderwijs, cultuur, arbeid en veiligheid. Dat vraagt om een integrale benadering, met publieke regie. De roep om een sterk ministerie van Digitale Zaken weerspiegelt die noodzaak: niet om innovatie af te remmen, maar om haar democratisch te verankeren.

AI is namelijk niet alleen een innovatievraagstuk, maar ook een democratisch en geopolitiek vraagstuk. Als publieke diensten, bedrijven en overheden afhankelijk worden van infrastructuur waarover zij geen zeggenschap hebben, komt de vraag op wie nog werkelijk over de toekomst beslist. Digitale infrastructuur en sociale media bepalen mede het publieke debat; gebrek aan grip daarop maakt democratische besluitvorming kwetsbaar. Juist daarom is het effectief om AI ook te beschouwen als veiligheids- en weerbaarheidsvraagstuk: politiek en beleid reageren doorgaans sneller wanneer fundamentele belangen op het spel staan.

Opvallend afwezig in veel AI-discussies is de ecologische dimensie. De energie- en grondstoffenvoetafdruk van AI is aanzienlijk, terwijl samenlevingen tegelijkertijd worstelen met netcongestie, waterschaarste en klimaatdoelen. De vraag is dus niet alleen of iets technisch kan, maar of we het wenselijk vinden om schaarse

middelen hieraan te besteden. Als AI binnen planetaire grenzen moet functioneren, hoort de ecologische afweging structureel onderdeel te zijn van de besluitvorming.

De zorgsector laat zien dat een andere omgang met technologie mogelijk is. Daar zijn ethische commissies, trials en strikte procedures de norm voordat technologie wordt ingevoerd. Buiten de zorg wordt AI vaak zonder vergelijkbare toetsing uitgerold, terwijl de impact op rechten, werk en levens net zo groot kan zijn. Die governance-structuren zijn hard nodig in sectoren als HR, onderwijs en publieke dienstverlening, waar AI direct ingrijpt in menselijke kansen en waardigheid.

> De serieuze alternatieven voor big tech hebben allen een basis in een civiele entiteit — stichting of vereniging — die de sourcecode beheert

AI kan waardevol zijn bij patroonherkenning en het verlichten van geestdodende arbeid. Maar waar beslissingen over mensen worden genomen, mag autonomie nooit volledig worden overgedragen aan systemen. Bovendien blijkt productiviteitswinst vaak ambigu: werk verdwijnt niet altijd, maar verschuift, wat gevolgen heeft voor opleiding, loopbanen en de positie van junioren.

Om zich goed tot AI te verhouden hebben mensen meer nodig dan gebruiksvaardigheid. Digitale geletterdheid betekent begrijpen hoe technologie werkt, welke keuzes erin zijn ingebouwd en wat het verschil is tussen open en gesloten systemen. Het openmaken van black boxes, het leren sleutelen en bevragen, is essentieel voor democratische controle.

Uiteindelijk draait het om politieke en maatschappelijke beweging. Zolang digitale publieke waarden geen kernonderdeel zijn van politieke agenda's, blijft AI vooral een technocratisch project. Druk van professionals, maatschappelijke initiatieven en burgers is nodig om AI te positioneren als een vraagstuk van democratie, arbeid, ecologie en macht.

De belangrijkste boodschap is dan ook helder: de haast van Silicon Valley hoeft niet onze haast te zijn. Juist door vaart te minderen ontstaat ruimte om een eigen koers te bepalen — een koers waarin technologie ten dienste staat van publieke waarden, in plaats van andersom.

Op het gebied van generatieve AI beginnen organisaties het heft in eigen hand te nemen. Ze erkennen dat generatieve AI alleen kan bestaan bij de gratie van de culturele content van de creatieve en culturele sector. Dat betekent niet alleen het verdedigen van de rechten op die content, zoals de Auteursbond onlangs met het aanspannen van een rechtszaak doet, maar ook dat er gewerkt wordt aan alternatieve AI-modellen waar we als Nederlandse samenleving zelf de macht over behouden, onder de noemer van 'Public AI'.

Onderken de macht van het geld

Het laatste essentiële ingrediënt voor een progressieve technologie-agenda is dat we een laag dieper leren kijken. Immers: 'It's the economic model, stupid.' Onder de motorkap van technologie gaat de wereld schuil van geldschepping, private equity, de kapitaalmarkt. De mystificatie, de geopolitieke dreiging: het is allemaal onderdeel van een groot piramidespel rond beursposities.

Zolang we blijven geloven in de productiviteitswinst en we de externaliteiten rond verdringingen van sectoren, onverantwoorde afhankelijkheden en onze ecologische footprint

blijven negeren, zijn wij de gekke Henkies die de basis van de piramide blijven voeden, maar die als eerste onze inleg kwijt zijn. Uit onderzoek van de Nederlandse Bank blijkt dat pensioenfondsen bijna de helft van hun aandelenportefeuille hebben belegd in Amerikaanse techbedrijven. Stappen ze er op tijd uit?

Cory Doctorow heeft het mooi uiteengezet: zolang wij blijven geloven dat AI noodzakelijk is en de wereld gaat overnemen wordt de AI-industrie op de beurs als een groeisector gezien. Dat betekent dat de beurswaarde voor een bedrijf daardoor gemiddeld veertig keer hoger is. En elk technologiebedrijf zal zijn uiterste best doen om als groeibedrijf aangemerkt te blijven worden. Dit is de reden waarom de mystificatie rond AI maar doorgaat.

De GenAI.mil-strategie van het Amerikaanse Ministerie van Oorlog heeft de gehele techindustrie onderdeel gemaakt van de militaire operatie. De agressieve wijze waarop de VS de tech-industrie beschermt wijst erop dat zij deze als 'too big to fail' beschouwt. De miljarden die in de sector zijn geïnvesteerd hebben geen enkele relatie tot de reële economie. De waardering van bedrijven is opgeklopt door er een suggestie van AI aan te verbinden. Bedrijven als x.AI rapporteren verliezen van $ 1.46 mrd per kwartaal. In de onvermijdelijke crash die eraan gaat komen, heeft de VS al voorgesorteerd op een bail-out scenario.[3]

Een alternatief perspectief ligt in het denken over digitale commons en publieke infrastructuur. In plaats van cruciale technologie volledig aan de markt over te laten, kunnen systemen collectief worden beheerd via stichtingen, coöperaties of verenigingen. Open-source-ecosystemen laten zien dat publieke waarden en economische activiteit elkaar niet uitsluiten, mits eigendom en zeggenschap zorgvuldig zijn georganiseerd.

Het is opvallend stil vanuit traditionele arbeidersbewegingen rond AI en het effect op arbeid. Die stilte contrasteert met de haast waarmee AI nu wordt uitgerold. Die haast komt niet voort uit maatschappelijke noodzaak, maar vooral uit kapitaalmarkten en competitiedruk. Europa kan er juist voor kiezen dit tempo niet klakkeloos te volgen en eerst publieke waarden, governance en tegenmacht te organiseren.

Dat vraagt ook om een herziening van dominante economische modellen. Als groei en arbeidsproductiviteit het enige kompas blijven, profiteren vooral kapitaal en aandeelhouders, terwijl mens en planeet onder druk staan. Een gezonde economie betekent winst binnen sociale en ecologische grenzen, met governance-vormen waarin werknemers en samenleving daadwerkelijk meedelen in zeggenschap en opbrengsten.

> Technologie is geen neutrale kracht die vooral 'gemanaged' moet worden, maar een normatief vraagstuk dat politieke keuzes vereist

Nieuwe kansen

Ik kom tot een afsluiting. Onlangs sprak ik bij Eurosonic, het muziekfestival in Groningen. Er was groot enthousiasme om als muziekwereld los te komen van big tech. Mensen hebben genoeg van de verslavende en polariserende algoritmes en worden blij als ze zelf aan de slag kunnen. De alternatieven voor de sociale media platforms van big tech zijn in opmars. Ik kreeg een beetje de 'vibe' uit het begin van de jaren negentig. Toen was het internet een 'greenfield' waar alles mogelijk was. Het sprak de creativiteit en ondernemingszin aan.

Je zou het internet van de afgelopen twintig jaar een 'brown field' kunnen noemen. Leeggevreten door sprinkhanen. Maar voor het eerst zie ik de ogen weer glinsteren. De opkomst van het open en federatieve internet brengt nieuwe zuurstof. Er ontluiken weer nieuwe kansen. Het is aan ons om die kansen om te zetten voor een democratische digitale en inclusieve toekomst.

Den Uyl lezing 2026 werd gehouden op 18 januari 2026 in De Balie in Amsterdam.

Noten

1 In samenwerkingen rond het Europese Digital Social Innovation is het succesvolle Europese Next Generation Internet-programma voortgekomen. Veel van de democratische uitgangspunten voor een Europese tech stack zijn daarin gearticuleerd en hebben de basis gevormd voor de EuroStack. Dezelfde beweging is ook initiator van het European Digital Infastructure Consortium Digital Commons, een samenwerking tussen onder andere Duitsland, Frankrijk en Nederland en recent gelanceerd in Den Haag.

2 Waag heeft daarvoor de Public Stack Academy ontwikkeld. Een integrale brede visie op technologie en publieke waarden.

3 Het is de vraag wie daarbij het onderspit delft. De VS heeft diepe zakken en heeft de soevereiniteit om als staat geld te scheppen. Europa heeft die soevereiniteit ook, maar schuift de financiering van bail-outs door naar de lidstaten die zich daarvoor in de schulden steken, en daarmee nog verder boven de door ons (Europa) zelf opgelegde normen van het Stability & Growth Pact komen (max 60% overheidsschuld en max 3% tekort). Dat zal leiden tot bezuinigingen op publieke uitgaven: de praktijk van 'privatizing profits and socializing losses'. De eurobonds zijn een kleine stap in de goede richting maar uitgerekend ons land wil dat tegenhouden. Kortom: het monster heeft vele koppen en je zult de uitdagingen in samenhang moeten zien.

Foto gemaakt bij de laatste redactievergadering van S&D, Den Haag 14 oktober 2026. Voor de gelegenheid kwamen ook oud-redactieleden langs. Vlnr: Adriaan van Veldhuizen, Chris ten Kate (uitgever), Liesbeth Levy, Rutger Claassen, Vera Vrijmoeth, Rick Stegeman, Tom Eijsbouts, Marc van Osch, Josette Daemen, Hermen Hoek, Merel van Rooy, Patricia Dinkela, Annemarieke Nierop, Meike Bokhorst, Mare Faber, Paul de Beer, Jan-Erik Keman, Janneke Holman, Menno Hurenkamp, Arjan Reurink, Ruud Koole, Jaap Swart (vormgeving), Wout Cornelissen, Wimar Bolhuis, Bram van Welie, Tim 'S Jongers.

INHOUD

3 *Redactioneel* Afscheid
4 *Vrijmipo* Marc en Hermen bedanken hun lezers
7 *Column* **Ruud Koole** Weerbare democratie
8 **Annemarieke Nierop** Socialisme & Democratie 1939–2026

14 **Paul de Beer** Plannen voor een betere wereld
19 **Janneke Holman** Meer dan vijftig jaar strijd voor gelijkheid
27 **Meike Bokhorst** Van geringe sociale samenhang naar politieke polarisatie
40 **Ruud Koole** Bolwerk van sociale rechtvaardigheid
53 **Marleen Stikker** We moeten tech-tirannie het hoofd bieden

9 789461 646996

S&D
JAARGANG 83 NUMMER 6 2026

vg vangennep